

Szűcs Norbert

A cigányság szociológiai szakirodalma a rendszerváltás utáni Magyarországon

Bevezetés

Bizton állíthatjuk, hogy Magyarország legerősebb társadalmi és etnikai feszültsége jelenleg és előreláthatólag a következő évtizedekben a cigány etnikumhoz kapcsolódik. A magyar társadalom leghátrányosabb helyzetű etnikai kisebbsége a cigányság, az őket sújtó atrocitások, a velük kapcsolatos diszkriminációk mindennaposak.

Glatz Ferenc szerint a „romakérdés” szociális, kulturális és közgondolkodásbeli problémakörökből áll: „Szociális kérdés, mert a hagyományos foglalkozási-mesterségbeli tudásokra a modern ipari társadalom nem tart igényt, ezért betagozódásuk az informatikai társadalom európai munkaszervezetébe megnehezedett. Szociális kérdés, mert nem csak tulajdonnal, otthonigényekkel, de a családdal, sőt a társadalmi-igazgatási önszerveződéssel kapcsolatban is más értékrend szerint gondolkodtak és éltek évszázadokig. Való gondok az óhajtott összeilleszkedésben. Kulturális kérdés is: hiszen kívül maradnak a nemzeti-állami iskola-rendszereken. Amelyek az elmúlt másfél évszázadban a polgár munka- és viselkedéskultúráját, szakmai műveltségét, erkölcsi fogalomrendszerét normákba szorították. Erre nevelte az európai polgárt a 6. életévtől. A cigány közösségek kívül rekedése ezen oktatási rendszeren a mai beilleszkedési zavarok alapja. [...] Végül: közgondolkodás kérdése a cigánykérdés, vagyis előítéletek, idegenellenesség kérdése is.”¹

Ha tehát a cigányság szociális problémáinak, az etnikai kisebbség kulturális problémáinak és a társadalmi csoportkonfliktusoknak az orvoslására nem jön létre erős össztársadalmi akarat, ha nem mutatható fel a cigányság számára is kedvező jövőkép, akkor a társadalomba való integrálásuk egyre inkább csak utópiává válik.

E komplex problémakör feltárásában, megértésében és a megoldási mechanizmusok kidolgozásában kiemelt kompetenciája és felelőssége van a szociológia tudományának. Nem vitatható, hogy sokan és sokat tettek e problémák megoldásáért. Az alábbi fejezetekben bemutatom munkásságukat, a magyarországi cigány kutatások kezdeteit, a cigányság szociológiai kutatásának történetét, majd áttekintem az 1990-es évek cigánysággal foglalkozó szociológiai irodalmának néhány fő témakörét: a cigányság definiálását, demográfiai adatait, területi elhelyezkedé-

---

¹Glatz 1999. 9-10.

sét, a cigányság differenciáltságát, foglalkoztatási és jövedelmi viszonyait, iskolázottságát, kriminológiáját, továbbá a cigánysággal kapcsolatos előítéleteket.

A dolgozatban tudatosan és következetesen a „cigány” kifejezést használok e kisebbségi csoport megjelölésére, elvetve a véleményem szerint kirekesztő és eufemizáló „roma” kifejezést. Az elmúlt évtizedben a köznyelvben a „politikai korrektség” jegyében e megjelölés használata terjedt el, elvetve a pejoratívnak érzett „cigány” szót. Szerintem ez helytelen, egyrészt azért, mert a „roma” szót csak az oláh cigányok használják önmegjelölésként,² másrészt pedig nem a kifejezést, hanem a hozzá kapcsolódó asszociációkat kell megváltoztatni, a sztereotip gondolkodást, az előítéletes, diszkriminatív magatartást kell a többségi társadalom tagjainak elvetni.

A magyarországi cigány kutatások története

Az első cigányösszeírások

A ciganológiai irodalom vitatott kérdése, hogy mióta élnek Magyarországon cigányok. Egyes vélekedések szerint már a honfoglaló magyarokkal érkeztek a Kárpát-medencébe cigány népelemek, míg más történészek II. András (1205-1235) uralkodásának idejére teszik megjelenésüket. A források tanúsága szerint nagyobb számban a 14-15. században érkeztek az országba. Hazánkban a késő-középkorban megtűrték, sőt esetenként földesúri, uralkodói menlevelekkel támogatták a cigányságot.³ (Nyugat-Európában ezzel ellentétes tendenciát lehetett megfigyelni, általánosak voltak a cigányellenes/csavargóellenes törvények.)⁴

Az 1600-as évektől kezdett megváltozni velük szemben a politikai attitűd, s a felvilágosodás korától számos rendelet született az erőszakos asszimiláció jegyében. Mária Terézia (1740-80) és II. József (1780-90) legfőbb törekvése a vándorlás felszámolása, a cigányok letelepítése és paraszti életmódra való nevelése volt. Ennek érdekében 1773-ban, 1779-ben és 1783-ban felmérték – a korabeli asszimilációs terminológia szerint⁵ – „újmagyarok” számát. A népszámlálások az egyes vármegyék ellenállásából és a vándorcigányok életmódjából adódóan nem volt pontos, ám megközelítő képet adhat a 18. század végének cigány lélekszámáról. 1783-ban – a nőket nem számolva – 30.241 főt írtak össze.⁶

---

² Szuhay 1997. 668., Szuhay 1999. 30-31.

³ Tomka 1983. 36-45., Tuza 1999. 20-23.

⁴ Fraser 1996. 88-161., Tuza 1999. 21.

⁵ Tuza 1999. 24.

⁶ Szuhay 1999. 37.

A cigánysággal foglalkozó első tudományos művek

A cigányok iránti tudományos érdeklődés kezdete is a felvilágosodás korára tehető, a szakirodalom Wáli István nevéhez köti az első tudományos megfigyeléseket. Wáli 1753-54-ben utrechti és leydeni diákként malabári (délnyugat-indiai) diákokkal barátkozott össze, s megállapította, hogy feltűnően sok szavuk megtalálható a cigány nyelvben. Megfigyelése szövevényes úton jutott el a publikációig, mely a bécsi Anzeigen című folyóirat 1776-i évfolyamában jelent meg. A közlemény jelentőségét jól tükrözi, hogy ennek kapcsán kezdte el Grellmann, az első igazán alapos cigány monográfia szerzője vizsgálni a cigányság indiai eredetét. E hipotézis később igaznak bizonyult, s felváltotta az addig elfogadott egyiptomi eredet teóriáját.⁷

A következő száz évben elsősorban nyelvészeti munkák, szótárak, nyelvtani vázlatok jelentek meg, magyar és német nyelven. Beregszászi Pál, Enessei György, Koritschnyák Jakab, Kohauth Vencel, Szmodics János, Bornemissza János, Ilnátko György s a cigány származású Farkas Mihály neve érdemel említést e korszakból.⁸

Az 1860-as években Liszt Ferenc *A cigányokról és a cigányzenéről* Magyarországon című – egyébként mind zeneelméleti, mind romológiai szempontból hibás – könyve irányította az érdeklődést a cigány kultúra felé.⁹

Az 1851-es népszámlálás szerint Magyarországon 30.304, Erdélyben 52.665 cigány etnikumú lakos élt. Fényes Elek 1867-ben 95.500-ra teszi számukat az 1873-as összeírás pedig 214.714 főre, amelyből 99.098 fő tudott cigányul. Az 1880. évi népszámlálás az előbbieknél ellentmondva 97.203 főt közöl.¹⁰

Az „első ciganológus triász”

Az „első ciganológus triász” fogalama alatt a szakirodalom Habsburg József főherceget (1833-1905), Wlislocki Henriket (1856-1907) és Herrmann Antalt (1851-1926) érti. Tevékenységük nyomán az 1880 és 1900 közötti időszakban a magyar ciganológiai kutatásokat nemzetközi elismerés kísérte. Ez elsősorban József főherceg ügybuzgóságának köszönhető, akinek szívügye volt a cigányság társadalmi integrációja. Ezért számos tudományos kiadványt és kutatót anyagilag támogatott,¹¹ alcsúti birtokán cigányok letelepítésével próbálkozott. Maga is több

⁷ Vekerdi 1982. 1., 6.

⁸ Vekerdi 1982. 1-2., Vágh 1983. 26-27.

⁹ A könyv magyarul 1861-ben jelent meg. Vekerdi 1982. 9., Vágh 1983. 27.

¹⁰ Vekerdi 1982. 8.

¹¹ Wlislocki és Herrmann mellett például Ponori Thewrewk Emil Czigány nyelvtanát, Nagyidai Sztrojka Ferenc szótárát, Horváth Rudolf szójegyzékét támogatta.

Vekerdi 1982. 4., Vágh 1983. 28-29.

cigány dialektust beszélt, s értékes nyelvészeti munkákat írt.

Wlislócki és Herrmann elsősorban néprajzi gyűjtéseivel alkotott maradandót. Mindketten végeztek résztvevő megfigyelést is, huzamosabb ideig együtt vándoroltak egy cigány kompániával. Így többen – köztük a nemzetközi szaktekintélynek számító Leonardo Piasere – őket tartják az első cigányokkal foglalkozó antropológusnak.¹²

Háromjuk nevéhez köthető a Pallas Nagy Lexikona IV. kötetének „Cigányok” címszavához megjelentetett 48 oldalas melléklet összeállítása is, amely a korabeli magyar ciganológiai kutatások részletes összefoglalása volt.¹³

1893-ban az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal országos cigány összeírást végzett. „A felvétel abból a megfigyelésből és rendszerezési elvből indult ki, hogy a magyarországi cigányság esetében a legfontosabb szempont a cigányság vándorlása, illetve letelepedettsége. /.../ Az összeírás 272.776 lélekről tud, ebből állandó letelepedett 243.432, huzamosabb ideig egy helyben tartózkodó 20.406, míg vándorló mindössze 8.938. Házban 168.411, putriban és kunyhóban 90.904, föld alatti odúban 4.489, sátorban pedig 8.880 fő él. Az anyanyelve 81.551 embernek a cigány nyelv, más anyanyelvűek közül cigányul is tud 48.618. Cigányul egyáltalán nem tudnak 142.604-en. A cigányok anyanyelve és hitfelekezete általában az adott körzeteken belül az uralkodó népességével azonos. Az összes tanköteles gyermek közül 69 % egyáltalán nem jár iskolába. A cigány népesség országon belüli megoszlása egyenetlen, arányszámukat tekintve leginkább az erdélyi megyékben élnek, szám szerint 105.034 fő, míg a többi statisztikai körzetben számuk 20.000 és 36.000 között változik.”¹⁴

Az összeírás adatait tartalmazó kötetet Herrmann Antal közel 100 oldalas összefoglaló tanulmánya vezeti be.¹⁵

A „második ciganológus triász”

1900-1940 között a magyarországi romológiai kutatások szinte teljesen megszűntek, pedig ezekben az évtizedekben a jelentős társadalmi átalakulások következtében a cigányság életmódja sokat változott. A kapitalizálódó nagyipar, a tömegtermelés háttérbe szorította a cigány kézművesek termékei iránti keresletet, így az alkalmi szolgáltatások, az alantásnak vélt munkák elvégzése mellett a „két vi-

---

¹² Mások a kulturális relativizmust nélkülöző szemléletük miatt elvetik e titulust, nem tagadva, hogy mintegy negyven évvel Malinowski téziseinek megjelenése előtt már hosszú távú résztvevő megfigyelést végeztek, s a szociálintropológia előfutárai voltak. Prónai 1995. 57-59., 100., Vekerdí 1982. 9-13.

¹³ Vekerdí 1982. 12.

¹⁴ Szuhaý 1999. 38-39.

¹⁵ Herrmann Antal: A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények IX. kötet Budapest 1895.

láháború között a vidéki cigányság megélhetését alapvetően a mezőgazdaság adta, napszámosok, alkalmi és bérmunkások voltak parasztgazdaságok és uradalmak alkalmazásában.”¹⁶

Az 1940-es évektől újra megélénkülő ciganológiai kutatásokat (Csenki Sándor, Csenki Imre, Nagy István, Dömötör Sándor munkái) beárnyékolta a szélsőjobboldal fokozódó „érdeklődése”. Több nyilas tervezet készült a „cigánykérdés megoldására”,¹⁷ amely ideológiával támogatta a cigány „porrajmos” megszervezését.

A második világháborút követő évtizedek legjelentősebb romológusait a „második ciganológus triász” jelzővel illették, bár őket nem kötötte össze olyan szoros munkakapcsolat, mint az első triász. Erdős Kamill elsősorban Békés megyében végzett néprajzi gyűjtéseket, Hajdú András a cigányság zenei kultúrájával foglalkozott, míg Vekerdi József a nyelvészet területén alkotott kiemelkedőt.¹⁸

Rajtuk kívül az 1960-as évektől egyre több szakember foglalkozott a cigány kultúra tanulmányozásával. Említést érdemel ezen időszakból Várnagy Elemér, Gulyás Sándor, Sziklai Imre, Grabócz Gábor pedagógiai, Heiczinger János, Mérszáros László, Balogh Ödön, Mezei Barna történészi, Gunda Béla, Ladvenicza Ilona etnográfiai munkássága, Sárosi Bálint, Vig Rudolf népzenei gyűjtései, Nagy Olga és Erdész Sándor mesegyűjteményei.¹⁹

A szociológiai kutatások története

Az 1960-as évek végén a cigánysággal foglalkozó szociológiai kutatások is megindultak Magyarországon. Havas Gábor véleménye szerint ebben „a tudományág fokozatos «rehabilitációján» túl – szerepet játszott az is, hogy elfogyott az ország nem cigány munkaerő-tartaléka, és az ipar kapui szélesre tárultak a cigányok előtt is. Ebben a helyzetben egyszeriben érdekes lett a cigányok nagy tömegeinek mélyen az elfogadott társadalmi standard alatti életszínvonala, és az a tény, hogy a cigányok többsége szegregált, telepi életkeretek között él. Ez az állapot nem túlságosan kedvezett a tőlük remélt szerep betöltésének: ti. hogy biztosítják az ipar szakképzetlen munkaerő-szükségletét. Többek között ezért született meg a «szociális feltételeknek meg nem felelő telepek» felszámolásáról szóló rendelet, és ezért indult meg a cigányság életkörülményeinek vizsgálata.”²⁰

Matolay Magdolna és Vekerdi József a kalocsai cigánytelepről²¹, Sziklai Imre az óbudai lovárikról és khelderashokról²², Lemle Géza a gálykúti cigányokról²³ írt

¹⁶ Szuhay 1999. 41.

¹⁷ Pl.: Gesztelyi Nagy László: A magyarországi cigánykérdés rendezése. Kecskemét. 1940.

¹⁸ Vekerdi 1982. 16., Prónai 1995. 101-104.

¹⁹ Vekerdi 1982. 18-23.

²⁰ Havas 1999. 35.

²¹ Matolay Magdolna - Vekerdi József 1970. Cigánytelepek. Valóság 13. (12.) 38-39.

²² Sziklai Imre 1970. Lovárok és khelderashok. Valóság 13. (12.) 50-59.

²³ Lemle 1965. Gálykút

tanulmányt, Tóth Árpád pedig a borsodi cigányokat kutatta.²⁴ Résztvevő megfigyelések alapján készítették el szociográfiáikat.

Az 1960-as évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy országos reprezentációjú, átfogó cigánykutatás, illetve az országos helyzetet jellemző alapinformációk és a legelemibb szociológiai összefüggések feltárása nélkül a téma vizsgálatában nem lehet tovább lépni. E felismerés nyomán került sor 1970-71-ben a Szociológiai Intézet országos vizsgálatára Kemény István vezetésével. Kemény a szerkezeti kép, a társadalmi struktúra felől közelítette meg a problémát. Azok a társadalmi és gazdasági mechanizmusok érdekelték, amelyek az 1960-as évek változásai közepette ismét szakadékszerű különbséget teremtettek az alsóbb rétegek és a társadalom többi tagjának létviszonyai és jövőre vonatkozó perspektívái között, s amelyek így hozzájárultak a magyarországi szegénység újratermeléséhez. Elsősorban azt kutatta, hogy milyen társadalmi, gazdasági és szociálpolitikai feltételei vannak annak, hogy ez a különbség mérséklődjék. A cigánysággal összefüggő szociológiai problémák vizsgálatát ebbe a keretbe illesztette be, kijelentve, hogy „a cigánykérdés alapvetően nem etnikai, hanem társadalmi réteggkérdés”, és a kutatás eredményeit összegző tanulmányában erőteljesen hangsúlyozta a „cigány és a nem cigány szegények helyzetében megragadható hasonlóságukat.”²⁵ Ez azonban szerinte sem jelenti azt, hogy az egész magyarországi cigányság egy társadalmi réteghez tartozna, vagy önálló társadalmi réteget alkotna, hiszen kijelentette, hogy „a magyarországi cigányság egymástól elkülönülő életforma-csoportokra bomlik.”²⁶

Alapossága és átfogó jellege miatt a nemzetközi szakirodalomban is méltán elismert reprezentatív kutatás a magyarországi cigányság 1971-es lélekszámát 320.000 főre becsülte. Ennek 71 %-a csak magyarul beszélt, 21 % cigányul is tudott, 7,6 % pedig román anyanyelvű cigány volt.²⁷

A Kemény István és munkatársai által végzett vizsgálat legfontosabb eredménye, hogy „megteremtette a lehetőségét annak, hogy a további kutatások a legalapvetőbb összefüggések ismeretében vághassanak neki egy-egy résztema elmélyültebb vizsgálatának. Sőt azzal, hogy a cigánykérdést hangsúlyosan társadalmi rétegződési problémaként definiálta, és kifejtette erre vonatkozó érveit, arra is lehetőséget adott, hogy más álláspontok képviselői plasztikusabban fogalmazhassák meg a maguk véleményét, és így a cigánykérdés körül a korábbinál terméke nyebb vita bontakozzon ki.”²⁸

Kemény István személyes érdeme, hogy kutatói munkássága mellett kinevelt egy új kutatói generációt, akiket érdeklődési területeik, elkötelezettségük s kuta-

---

²⁴ Tóth Árpád 1974. Félúton. A cigány lakosság élet- és munkakörülményei Borsod megyében. Borsodi Szemle 3.

²⁵ Havas 1999. 36.

²⁶ Kemény 1974. 63.

²⁷ Vekerdí 1982. 23.

²⁸ Havas 1999. 37.

tási módszereik hasonlósága miatt a szakirodalom a „Kemény-iskola” tagjaiként tart számon.²⁹

Csalog Zsolt cigány témájú szociográfiáival alkotott egyedit és maradandót,³⁰ de elméleti munkákat is publikált, például a cigányság lakóhelyi és munkahelyi szegregációjáról.³¹ Ambrus Péter a szegénytelepen élő cigányok életmódját vizsgálta.³² Havas Gábor, Kardos László, Kozák Gyula, Lengyel Gabriella, Mózes Lajos, Iványi Gábor, Solt Ottília, Kertesi Gábor, Kézdi Gábor szintén Kemény István tanítványának vallja magát. Szerepük meghatározó az 1980-90-es évek cigánysággal kapcsolatos szociológiai vizsgálataiban.

Rajtuk kívül Diósi Ágnes szociográfiái, Bársony János munkaerőpiaci, Hankiss Elemér tudat- és értékszociológiai, Hahn Endre, Tomka Miklós, Táuber István, Erős Ferenc előítéletekkel kapcsolatos kutatásai is említést érdemelnek.

Szociológiai kutatások az 1990-es években

A Szociológiai Intézet 1993. évi felmérése

Az 1990-es évek elejére az eltelt idő és a gyökeres társadalmi változások időszerevé tették az 1971-es Kemény-féle felméréshez hasonló országos mintavételi reprezentatív felmérést a cigányság számáról és társadalmi jellemzőiről. A feladatra több kutatócsoport is vállalkozott.

A szakirodalom által leginkább elismert, a közvélemény által leginkább ismert adatokkal a Szociológiai Intézet 1993. évi felvétele szolgált. Ez köszönhető az alaposan átgondolt mintavételi eljárásnak és adatfelvételnek, a kutatók presztízsének s nem utolsósorban a kutatási eredmények megfelelő menedzselésének. (Az eredményeket számos tanulmányban és kötetben publikálták.)³³

A felmérést Havas Gábor, Kertesi Gábor és Kézdi Gábor segítségével Kemény István vezette, így nem meglepő, hogy a mintavételi koncepció az 1971-es vizsgálat téziseit tükrözte. „Egy cigányokra vonatkozó országos reprezentatív szociológiai vizsgálat legnagyobb nehézsége a mintavételi eljárás, mivel a cigány népesség egészéről nem áll rendelkezésre megbízható, rendszerezett nyilvántartás. A mintavétel alapkérdése, hogy kit tekintünk cigánynak, hogy kiket és milyen kritériumok alapján sorolunk a magyarországi népességnek abba a részébe, amelyre a kutatás vonatkozik és amelyből a mintát vesszük. Úgy véljük, hogy en-

²⁹ Prónai 1995. 107.

³⁰ Csalog Zsolt 1976., *Kilenc cigány*. Budapest: kozmosz Könyvek 1988.; Csalog Zsolt 1988. *Cigányon nem fog az átok*. Budapest Maecénás Kiadó

³¹ Csalog 1991., 1993.

³² Ambrus Péter 1988. *A Dzsumbuj. Egy telep élete*. Budapest: Magvető Kiadó

³³ Pl.: Havas-Kemény 1992., Havas-Kemény 1995., Kemény 1997., Kemény-Havas 1996., Kertesi 1996., Kertesi 1998., Kertesi-Kézdi 1998.

nek a kérdésnek az eldöntésekor nem szabad belebonyolódunk a definíció problémákba, hanem a lehető leggyakorlatiasabb megoldást kell választanunk, és az 1971-es vizsgálathoz hasonlóan azokat tekinteni cigánynak, akiket a nem cigány környezet annak tart. A kutatás céljára ennél jobban használható vagy pontosabb körülírást lehetővé tevő kritériumot nem lehet találni. Ez a meghatározás bizonyosan nem zárja ki azokat, akik öntudatosan vállalják a cigányságukat, de azokat sem, akik erőteljesen megindultak az asszimiláció útján, mert tapasztalataink szerint a nem cigány környezet sikeresen asszimilálódókról is még nagyon sokáig számon tartja cigány származásukat. Az ily módon meghatározott cigány népeességből legfeljebb a nyomtalanul asszimilálódottak maradnak ki, de őket nem is helyes a kutatás alanyainak tekinteni.³⁴

Így a kétlépcsős mintavételi eljárás során kiválasztott mintakörzetekben az összeírásakor az alábbi információforrásokat vették igénybe: a helyi közigazgatási hivatalok, a munkaügyi központ, a nevelési és oktatási intézmények, az egészségügyi intézmények, a szociális intézmények, a cigányszervezetek munkatársainak a segítsége, a cigányzenészek országos listája, az általános iskolák országos, iskolaszintű adatai. Ezen kívül állításuk szerint az összeírók Budapest számos körzetében házról-házra járva gyűjtöttek adatokat.³⁵

A kétlépcsős mintavételi eljárás eredményeként 15.468 cigány háztartást írtak össze a vizsgálat vezetői, s ebből 2.222 háztartást kerestek fel a kérdezőbiztosok.³⁶ A Szociológiai Intézet munkatársai kutatási eredményeiket összegezve kijelentik, hogy „a nem cigány környezet által cigánynak minősített népesség lélekszáma Magyarországon az 1990-es évek elején szinte bizonyosan 400 és 500 ezer fő között van.”³⁷ Pontosítva, a közvetlen és a közvetett becslés középértékeként adódó 455.000 főt tekintik a legrealisabb becslésnek, ami a magyarországi összlakosság közel 4,7 %-a.³⁸

A magyarországi cigányság lélekszámával foglalkozó egyéb felmérések az 1990-es évek elején

A Szociológiai Intézet vizsgálatán kívül további felmérések is készültek az 1990-es évek elején. A Központi Statisztikai Hivatal Magyar Háztartás Panel vizsgálata 1992-ben a 16 éven felüli összlakosság 3,1 %-át minősítette biztosan cigánynak, 87,8 %-át vélelmezte biztosan nem cigánynak 9,1 % esetében nem tudta egyértelműen eldönteni a válaszadó etnikai hovatartozását.³⁹

³⁴ Havas-Kemény-Kertesi 1998. 33.

³⁵ Kertesi-Kézdi 1998. 44.

³⁶ Kertesi-Kézdi 1998. 45.

³⁷ Kertesi-Kézdi 1998. 96.

³⁸ Kertesi-Kézdi 1998. 96.

³⁹ Ladányi 1996. 32.

A KSH egy 1993-as vizsgálatában a magyarországi háztartásokat életvitel szerinti sorolták be. A cigány életvitelű közösség tagjának minősült a magyarországi népesség 3,9 százaléka, átmeneti (pontosan be nem sorolható) életvitelűnek 0,8 százaléka, s nem cigány életvitelű közösség tagjának a népesség 95,3 százaléka.⁴⁰

A Szonda Ipsos egy 1996-os kutatása során a 18 éven felüli megkérdezettek 6,6 százalékát minősítették cigánynak, 91,2 százalékát nem cigánynak, 2,2 százalékát pedig nem tudták biztosan besorolni.⁴¹

A Szelényi Iván és Donald Treiman által vezetett, „Társadalmi rétegződés Kelet-Európában 1989 után” című 1993-as felmérés adatai szerint a 20-70 év közötti lakosság 3,9 százaléka cigány, 94,9 százaléka nem cigány, s 1,2 százalék besorolása bizonytalan.⁴²

A fenti adatok jelentős eltéréseit nemcsak a becslési módszerek bizonytalansága okozza, hanem a mintavételi eltérései is, hiszen a KSH 1993-as vizsgálata és a Szociológiai Intézet felmérése a cigány népesség össznépességen belüli arányát becslüli meg, míg a többi vizsgálat csak a különféleképpen definiált felnőtt népességre vonatkozik. Ez nem is lehet azonos, hiszen a cigány népesség körében az átlagosnál jóval magasabb a gyermekek száma.

A cigányság és az össznépesség korcsoport szerinti megoszlása⁴³

Korcsoport	Cigányok	Teljes népesség
0-14	37,8 %	19,0 %
15-29	27,9 %	21,5 %
30-39	15,5 %	14,6 %
40-59	14,3 %	25,6 %
60-	4,5 %	19,3 %

A cigányság lélekszámával foglalkozó felmérések értelmezése során heves polémia alakult ki a témával foglalkozó mértékadó szociológusok között. Az eszmecsere „Ki a cigány? – vita” néven vált ismertté a szakirodalomban.⁴⁴

Ladányi János és Szelényi Iván véleménye szerint „arról, hogy egy etnikai csoport «objektíve» milyen létszámú, az empirikus társadalomkutatás módszereivel lényegileg semmit sem lehet mondani”.⁴⁵ Ezekkel a módszerekkel csak azt lehet vizsgálni, hogy milyen „klasszifikációs rendszerek” léteznek egy társadalom-

⁴⁰ KSH 1994. 7., 11.

⁴¹ Ladányi-Szelényi 1997. 4.

⁴² Ladányi-Szelényi 1997. 4.

⁴³ Kemény-Havas 1996. 355. alapján

⁴⁴ Ladányi-Szelényi 1997., 1998a-b, Havas-Kemény-Kertesi 1998., Kertesi 1998.

⁴⁵ Ladányi-Szelényi 1997a 3.

ban az adott időpontban, vagyis a magyarországi cigányok számára vonatkozó becslések eltérése szerintük legfőképpen azzal magyarázható, „hogy a cigánynak és a nem cigánynak tekintett népesség nem alkot egyértelműen definiálható és egymást kölcsönösen kizáró csoportokat.”⁴⁶ Ezért Szelényiek szerint a Kemény-féle kutatás sem a cigányság egészére, hanem csak a „szociálpolitikai szempontból problematikus” cigány népességre vonatkozik.

Kemény István és munkatársai éles hangú írásokban válaszoltak e kritikára. Leginkább azért támadták a többi felmérés eredményét, mert ott az etnikai besorolást a kérdezőbiztosok végezték. Ez szerintük etikailag bírálható, másrészt a szubjektív megítélés miatt igen nagy a torzítások lehetősége. Az is megkérdőjelezi számukra a Szonda Ipsos, a Magyar Háztartás Panel és a Szelényi-Treiman-féle felmérés eredményeit, hogy e vizsgálatok alapvető célja nem a cigányság reprezentatív felmérése volt. Szerintük a két utóbbi vizsgálat alacsony cigány esetszámai nem is teszik lehetővé a hiteles elemzést. Szelényiek kritikájára válaszolva hangsúlyozták, hogy tudatosan törekedtek arra, hogy a mintába bekerüljenek a „szociálisan nem problémás” cigányok is.⁴⁷

A magyarországi cigány lakosság várható lélekszámára vonatkozóan Hablicsek László készített előrejelzéseket. Becslése szerint a cigányság lélekszáma 2100-re meghaladja a 700.000 főt, 2050 körül pedig elérheti a 1,2 millió főt. Figyelembe véve tehát a magyar etnikumú népesség fogyását, kijelenthetjük, hogy a cigány etnikumú lakosság számaránya jelentősen növekedni fog az elkövetkező évtizedekben. A cigány és a nem cigány etnikumú lakosság eltérő demográfiai tendenciáinak az oka az, hogy a cigányság a demográfiai átmenetnek egy másik szakaszában tart, mint a magyarság. Körükben a viszonylag magas halálozási arányszámok mellett lényegesen magasabb születési arányszámok tapasztalhatóak, mint a nem cigány lakosság körében.⁴⁸

A magyarországi cigányság differenciáltsága

Az elmúlt évszázadok során a Kárpát-medencébe több hullámban érkező cigány csoportok kultúrájában jelentős különbségek figyelhetők meg. A hazai romológiai irodalomban a magyarországi cigányságról Erdős Kamill osztályozása vált általánosan elfogadottá. Erdős anyanyelvük szerint klasszifikálta a cigány csoportokat.⁴⁹

A cigány anyanyelvűeknek három csoportja él Magyarországon: az oláhci-gány, a magyarcigány (kárpáti) és a szinto (vend/német). A kárpáti és a szinto

---

⁴⁶ Ladányi-Szelényi 1997a 5.

⁴⁷ Havas-Kemény-Kertesi 1998. 31-32.

⁴⁸ Andorka 1997. 272-273., Hablicsek 1999., Kovai-Zombory 2002. 72.

⁴⁹ Erdős 1989. 42-43.

nyelvcsoporthoz csak néhány kisebb közösség tartozik. Az oláh cigány csoportok tovább tagolódnak törzsek és nemzetségek szerint. A törzsek általában tipikus mesterségek után kapják a nevüket (pl. lovári/lókereskedők, curari/késesek, masari/halászkok kelderari/üstfoltozók, colari/szőnyegkereskedők stb.), a nemzetségek pedig egy ős nevéől (pl. Neneka, Kolompár, Stojka, Rafael, Ruva stb.). A magyarországi oláh cigányok többségének a lovári dialektus az anyanyelve.⁵⁰

A nem cigány anyanyelvű cigányok két csoportra oszthatóak: az archaikus román dialektust beszélő beásokra és a magyar anyanyelvű cigányokra, kiket oláh cigány nyelven romungróként neveznek meg (rom: cigány, ungro: magyar)⁵¹. Nyelvészeti szempontból a beásoknak három alcsoportja ismert: az árgyelán, a muncsán és a ticsán dialektus.⁵²

A romungrók ősei a többi cigány csoport közül kerültek ki – s valószínűleg a könnyebb asszimiláció reményében – nem tanították meg a gyermekeiket a cigány nyelvre.

A magyarországi cigányok anyanyelvé szerinti megoszlása⁵³

Anyanyelv	1971	1993
Magyar	71 %	89,5 %
Cigány	21,2 %	4,4 %
Beás	7,6 %	5,5 %
Egyéb	0,2 %	0,6 %

Erdős Kamill szerint e cigányok őseinek többsége valamilyen formában megszegte a cigány törvényt, a romani krist, ezért elűzték őket a közösségből.⁵⁴ Ám nem lehet csupán ezzel indokolni a magyar anyanyelvű cigányság kialakulását, hiszen ehhez túlzottan nagy a számuk. Az 1893-as cigányösszeírás szerint 38 százalék a magyar anyanyelvű cigányok aránya, 30 százalék a cigány anyanyelvűeké és 24 százalék a román anyanyelvűeké. (Csak a jelenlegi ország területét vizsgálva jelentős eltérést tapasztalhatunk: 79,5 százalék a magyar anyanyelvűek, 10 százalék a cigány anyanyelvűek, 4,5 százalék a román anyanyelvűek számaránya.) Kemény István vizsgálatai kimutatták, hogy egyre több cigány veszíti el anya-

⁵⁰ Fleck 2000. 30.

⁵¹ Erdős 1989. 49.

⁵² Fleck-Derdák-Orlós 2000. 33-34.

⁵³ Kemény 2000. 28. alapján

⁵⁴ Erdős 1989. 49.

nyelvét: 1971-ben még 21 százalék az oláh cigányok, 7,6 százalék a beások aránya, míg a romungróké 71 százalék. 1993-ra ezek a számok 4,4; 5,5 és 89,5 százalékra változtak. (A beszélt nyelv szerinti megoszlásuk nem mutat ilyen drasztikus nyelvelhagyást. A beás és a cigány nyelvet az 1993-as vizsgálat szerint egyaránt 11-11 százalék beszéli.)⁵⁵

Az anyanyelv elhagyása ellenére természetesen az egyes csoportok közötti kulturális különbségek megmaradtak. „...miközben a társadalom többsége egységes fogalom alá sorol minden cigánynak nevezett embert, ők valóságos és szimbolikus eszközökkel a különbözésüket és valamelyik csoporthoz való tartozásukat fejezik ki.”⁵⁶ Bár megtörténtek az első lépések az egységes cigány kultúra megalkotására, „a három etnikai csoport között egy szimbolikus és egy valóságos presztízsharc folyt. A cigány csoportok közötti hierarchia végső megállapítása volt az egyik tétje e küzdelemnek, másfelől pedig annak eldöntése vált fontossá, hogy ki valójában az autentikus cigány. /.../ A cigány csoportok egymáshoz való viszonyát alapvetően befolyásolja az egyes csoportok parasztokhoz fűződő viszonya, az érvényesülési stratégia természetete és az ahhoz a képhez való viszonyulás, melyet a többségi és a politikai-hatalmi intézményei alkotnak a cigányokról.”⁵⁷

Szuhay Péter véleménye szerint a csoportok és alcsoportok klasszifikációja és egymáshoz fűződő viszonya a cigány csoportok népi kultúrája felől közelítve vizsgálható leginkább. A csoportok elkülönülhetnek foglalkozásbeli, életmódbeli, vagyoni, térbeli, nyelvi ismérvek vagy nemzetségek, rokonsági rendszerek alapján. A csoportok közötti szegregáció akár az exogám házasság tiltásáig és a más cigány csoportokkal szembeni előítéletes magatartásig terjedhet.⁵⁸

A magyarországi cigány kisebbség szociológiai kutatásával foglalkozó szakembereket olyannyira „kimerítette” a „Ki a cigány?”-vita, hogy nem nyitottak egy újabb „frontvonalat”, s az 1990-es évek végéig nem foglalkoztak igazán a magyarországi cigányság belső differenciáltságával és rétegzettségével. Országos reprezentatív kutatásban legfeljebb csak azt vizsgálták, hogy mi a cigánynak nevezett lakosság anyanyelvi megoszlása, ill. mennyi a „magyar cigányok”, az „oláh cigányok” és a „beások” aránya. A csoportok sajátosságait és alcsoportjait azonban reprezentatív módon nem kutatták, pedig ez a differenciált vizsgálat az 1971-es Kemény-féle felméréshez hasonló áttörést és szemléletváltást hozhatna a magyarországi cigányság kutatásában. Csak néhány elszórt statisztikai adat található, amely bemutatja az egyes csoportok közötti különbségeket.

---

⁵⁵ Kemény 2000. 25-28.

⁵⁶ Szuhay 1997. 669.

⁵⁷ Szuhay 1997. 656-657.

⁵⁸ Szuhay 1997. 668-669.

A cigányság területi szegregációjával kapcsolatos vizsgálatok

A magyarországi cigányság területi szegregációja három aspektusból vizsgálható: régiók, országrészek szerinti megoszlásuk, az egyes településtípusokra jellemző arányuk, és egy adott településen belüli szegregáltságuk mértéke szerint.

A cigányok területi eloszlása jelentősen eltér a teljes népességre jellemző arányoktól. Míg a teljes népességnek közel 40 százaléka él a keleti országrészben, addig a cigányoknak 56 százaléka.⁵⁹ Az ország északi régiójában⁶⁰ a teljes népesség 12,6 százaléka, míg a cigányoknak 24,3 százaléka lakik. A keleti régióban⁶¹ pedig 14,7 %, ill. 19,8 % e mutatók értéke. Ezek a területeken a legmagasabb a lakosságon belüli arányuk is, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 15,27 százalék, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében pedig 14,64 százalék.⁶²

E régiókon kívül még a Dél-Dunántúlon, Somogy és Baranya megyékben él a cigány népesség számottevő része.⁶³

A cigányság számaránya régiók szerint⁶⁴

Régió	A cigányság számaránya
Budapesti iparvidék	5,3 %
Kelet	8,5 %
Alföld	11,1 %
Észak	3,7 %
Dél-Dunántúl	5,3 %
Nyugat	2,0 %
Összesen	6,1 %

E területi eloszlás a folyamatos migráció ellenére már a század elején is megfigyelhető volt. Kialakulása Havas Gábor szerint azzal magyarázható; hogy a kevésbé polgárosodó területeken találtak inkább helyet maguknak a cigányok a lokális munkamegosztásban. Ezen aprófalvas területek kis lélekszámú falvaiban – iparosok hiányában – a cigány kézműveseknek több esélyük kínálkozott a megélhetésre.⁶⁵

⁵⁹ Havas 1999. 163.

⁶⁰ Nógrád, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megye

⁶¹ Békés, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye

⁶² Habcsek 1999. 29.

⁶³ 5,75 és 5,43 százaléka. Kocsis-Kovács 1999. 14.

⁶⁴ Kemény-Havas 1996. 353. alapján

⁶⁵ Havas 1999. 166.

Az 1990-es évek elején a cigányság 30-40 százaléka olyan környezetben lakik, ahol kizárólag vagy túlnyomórészt cigány családok élnek, s további 30 százaléuk közvetlen környezetében pedig nagyjából egyenlő arányban találhatóak a roma és nem roma családok. Tehát a magyarországi cigányok 60-70 százaléka erősen szegregált körülmények között él.⁶⁶

A rendszerváltás óta felerősödött „új típusú szegregációs mechanizmusoknak” két alapvető iránya figyelhető meg. Egyrészt az alacsony státusú, slumosodó városnegyedek, másrészt a sorvadó aprófalvak gyors ütemű „elcigányosodása”.

A magyarországi aprófalvas térségek jelentős részének gazdasági és kulturális hanyatlása már az 1920-as években megindult. A trianoni határok számos kistelepülést vágtak el a határ másik oldalára került gazdasági és kulturális központjuktól, ezért perifériális helyzetbe kerültek, zárványtelepüléssé váltak. 1945 után a Dél-Dunántúlon a német nemzetiségűek kitelepítése, a központilag irányított lakosságcsere, később – a Tito-ellenes politika idején – a délszláv nemzetiségűek üldözése rombolta szét a hagyományos faluközösségeket. A dél-baranyai Ormánységban a több évtizedes „egykezés” következtében fogyott radikálisan a népesség.

A Területrendezési Intézet által kidolgozott szocialista településpolitikai elvei szerint a gazdaságos településméret 3000 lakos felett kezdődik. Ezt a nagyságrendet el nem érő falvakat életképtelennek nyilvánították. Az 1960-as években az aprófalvas vidékek településeinek kb. kétharmadát érintette ez az irányelv. Megszüntettek minden új beruházást, építési tilalmat rendeltek el, a termelőszövetkezeteket, községi tanácsokat összevonták, az iskolákat, egészségügyi intézményeket, művelődési házakat körzetesítették, a vasúti szárnyvonalakat megszüntették. A lakosság természetes reakciója volt a gyors ütemű elvándorlás. A faluközösség felbomlott, s legelőször a vezetőit, iskolázott tagjait, fiataljait veszítette el a község. A kiürülő falvakban a lakóházak értéke jelentősen csökkent, így a környező cigánytelepek lakói be tudtak költözni a gazdaságilag halálra ítélt falvakba.⁶⁷

Havas Gábor vizsgálata szerint, ha a cigányok száma egy településen eléri a „kritikus határt” – amit ő a 20 százalék körül határozott meg – akkor a „konfliktusok megsokszorozódnak, a nem cigányok elköltözésének üteme jelentősen felgyorsul, s éppen ezért az elcigányosodás folyamata nagy valószínűséggel visszafordíthatatlanná válik”.⁶⁸ Az aprófalvak életképtelennek bizonyuló részéből etnikai gettók alakultak ki.

Bizonyos szempontból ez előrelépést jelentett a cigányság számára, hiszen elhagyhatták a teljesen szegregált, a házak állapota miatt fizikailag is veszélyes telepeket, s viszonylag jó minőségű parasztházakba költözhetek. Másrészt viszont a falusi cigánygettók kialakulásával elveszítették a kapcsolatot a többségi társadalommal, teljesen izolált zárványokká váltak, csak a „hatóságon” keresztül lépnek kapcsolatba a külvilággal.⁶⁹

⁶⁶ Csalog 1997. 104., Havas 1999. 164-165.

⁶⁷ Csalog 1997. 101., Ladányi-Szelényi 1998c 2-4., Havas 1999. 167-171.

⁶⁸ Havas 1999. 174.

⁶⁹ Ladányi-Szelényi 1998c 4.

Néhány településen – pl. Alsószentmártonban és Gilvánfalván (Baranya), Kiscsécsen (Borsod) – e folyamat következtében már a teljes lakosság cigány etnikumú. Ladányi és Szelényi számításai szerint azoknak a kisközségeknek a száma, „melyekben az iskolába járó gyerekeknek a többsége cigány, meg kell hogy haladja (feltehetőleg nem kis mértékben) a százat”.⁷⁰

A cigányságnak egy adott településen belüli szegregációjára is számtalan példát mutathatunk be. Szinte minden magyarországi településen megfigyelhető a különböző mértékű etnikai alapú elkülönülés, ahol számottevő cigány népesség él. A szegregáció legdrasztikusabb formái a településtől akár térben is elkülönülő cigánytelepek.

A 20. század első felében a magyarországi cigányság mintegy 90 százaléka élt elkülönülten, telepi körülmények között. 1961-ben a Politikai Bizottság határozatot hozott a cigány etnikumú lakosság helyzetének javítására. A határozat kifejezetten gettóellenes volt, deklarálta, hogy „fokozatosan el kell érni, hogy a cigányok a lakosság többi részétől nem elkülönülten, állandó lakhelyre települjenek, állandó munkához jussanak, egészségügyi körülményeik javuljanak és emelkedjék kulturális színvonaluk”.⁷¹

1964-ben országos telepfelmérést végeztek, majd 1965-ben rendelet született a „szociális körülményeknek nem megfelelő” telepek felszámolására. A rendelet végrehajtását 25 éves lejáratú, kamatmentes kölcsön és díjmentesen igényelhető építési telkek biztosították. Az egyszerű, alacsony igény szintű lakóépületek típustervek alapján készültek. Minőségüket nevük is jelzi: „Cs”-házak (Cs = csökkentett értékű).⁷²

Csalog Zsolt szerint 1971-re a cigány lakosság közel kétharmada, az 1990-es évekre több mint egyharmada, kevesebb mint fele élt telepi körülmények között.⁷³ Janky Béla adatai szerint 1993-ra a cigányság egyhatoda élt elkülönült cigánytelepen.⁷⁴ Az eltérő számítások oka az, hogy a „telepnek” több definíciója ismeretes. Kemény István értelmezése szerint a telepek „többnyire elkülönülten helyezkednek el, csak cigányok lakják, és/vagy cigányok építették, legtöbbször engedély nélkül, a maguk számára, vagy – ritkábban – kifejezetten cigányok számára építették”.⁷⁵ Más nézőpont szerint idesorolhatóak a falvak és kisvárosok egy-egy utcájában, negyedében koncentrálódó cigány közösségek – pl. az egy tömbben felépített Cs-házak – vagy a nagyvárosok leromló belső kerületeiben kialakuló „új telepek”⁷⁶ is.⁷⁷

⁷⁰ Ladányi-Szelényi 1998c 3.

⁷¹ Demszky 1980. 67.

⁷² Demszky 1980. 67-68., Havas 1997. 101., Kocsis-Kovács 1999. 15.

⁷³ Csalog 1997. 101.

⁷⁴ Janky 1999. 91.

⁷⁵ Ladányi 1989. 79-80.

⁷⁶ Demszky terminológiája. Demszky 1980.

⁷⁷ Csalog 1997. 103-104.

Janky Béla elemzése szerint az 1990-es évekre „a telepi életmód jelentős részben regionális sajátossággá” vált. A telepen élők majdnem fele az északi régióban lakik – leginkább a Borsod megyeiek aránya kiemelkedő. Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben is magas a telepen élők száma, viszont a nyugati régióban szinte egyáltalán nincsenek cigánytelepek.⁷⁸

A cigány lakosság lakásának fekvése régió szerint (1993.)⁷⁹

Régió	Belterület	Cigánytelep	Egyéb
Budapest iparvidék	89,7 %	5,0 %	5,3 %
Kelet	70,4 %	21,1 %	8,5 %
Alföld	76,5 %	12,4 %	11,1 %
Észak	63,6 %	32,6 %	3,7 %
Dél-Dunántúl	90,5 %	4,2 %	5,3 %
Nyugat	98,0 %	0,0 %	2,0 %
Összesen	78,4 %	15,4 %	6,1 %

A nagyvárosokon belüli etnikai szegregációról Szelényi Iván és Ladányi János publikált fontos tanulmányokat.⁸⁰ Megállapították, hogy a rendszerváltás után a településszerkezetben végbemenő átalakulásnak etnikai konzekvenciái is vannak. A nagyvárosokban a „posztkommunista demográfiai fordulatnak” elnevezett folyamat figyelhető meg: az 1990-es években – több évtizedes folyamatos növekedés után – a városi lakosság száma csökkenni kezdett. A csökkenés oka egyrészt a népesség természetes fogyása, másrészt a szuburbanizáció. („Az 1990-94-es időszakban az ország lakossága 1,1 százalékkal, a városi lakosság 2,5 százalékkal csökkent, miközben a vidéki lakosság száma 1,1 százalékkal nőtt.”)⁸¹ A Ladányi-Szelényi szerzőpáros véleménye szerint az elvándorlók egyik részét a falura visszatérő, állásukat elvesztő városi szegények alkották (sokan az aprófalvak felé veszik az irányt), a másik jelentős migráló réteg pedig az agglomerációba kiköltöző felső középosztály lett. (Jól példázza ezt a folyamatot a főváros lakosságszámának változása: a lakosság 4,4 százalékkal csökkent, az agglomeráció településeinek lakossága kb. 4 százalékkal nőtt.)

A népességcsökkenésen túl erőteljes népességcsere figyelhető meg, a „betelepülők társadalmi összetétele jelentősen különbözik az elvándorlókéétól. /.../ Távozik a középosztály, miközben betelepülőben vannak a szegények, közöttük nagy

⁷⁸ Janky 1999. 92.

⁷⁹ Janky 1999. 92. alapján

⁸⁰ Ladányi 1989a-b, 1998., Ladányi-Szelényi 1997b, 1998c, Csanádi-Ladányi 1992.

⁸¹ Ladányi-Szelényi 1997b 5.

számban a romák legelesettebb csoportjai.”⁸² Amíg azonban az alacsony társadalmi státuszú csoportok térbeli szegregációja elszórt, össze nem függő területeken történik, az alacsony státuszú etnikai csoportokra a térben koncentrált elkülönülés jellemző. A budapesti cigányság többsége – s egyben legelesettebb része – a slumosodó pesti belvárosi kerületek bérházaiban lakik.⁸³ A cigányság beáramlását e területekre jól jelzi, hogy a főváros VI- IX. kerületeiben a cigánygyerekek általános iskolai tanulókön belüli aránya az 1971-es 1,7 százalékról 1998-ra 8,3 százalékra emelkedett.⁸⁴ Ez a gettósodási folyamat a Ladányi-Szelényi szerzőpáros véleménye szerint nagy valószínűséggel felgyorsul, s a városfejlődés „amerikai útjára” lép Budapest, hacsak meg nem történik a belső lakóterületeinek a rehabilitációja.⁸⁵ A rehabilitációt sürgetve természetesen nem gondolták, hogy annak együtt kell járnia a terület „etnikai megtisztításával”. A Juharos Róbert nevéhez fűződő, elhíresült „Juharos-törvények” következtében ugyanis kilakoltatásuk sora indult meg e kerületekben.

A magyarországi cigányság iskolázottsága

Az 1993-as országos reprezentatív felmérésnek a cigányság iskolázottságára vonatkozó adatait összevetve az 1971-es kutatás eredményeivel bizonyos fejlődést tapasztalhatunk, ám a kívánt iskolázottsági szinttől és minőségtől még messze elmarad a hazai cigányság. 1993-ra az iskolába egyáltalán nem járt személyek aránya 36 százalékról 9 százalékra csökkent, az általános iskolát befejezetteké pedig 46 százalékra nőtt. Az érettségit megszerző személyek aránya alig növekedett (0,5 százalékról 1,5 százalékra), a felsőfokú végzettséget szerzők aránya pedig továbbra is elenyésző. „Bár az alapfokú végzettség megszerzése és az analfabétizmus felszámolása terén a cigányság hatalmas lépést tett előre, a többségi társadalom iskolázottságához viszonyított lemaradása tovább nőtt, mert az érettségit adó középfokú – és újabban a felsőfokú – oktatás expanziója elkerülte a cigányságot.” – jelenti ki Radó Péter a szám adatok elemzése után.⁸⁶

Az elretentő adatok magyarázata komplex problémakört takar. „A cigány tanulók iskolai sikertelensége nem vezethető vissza egyetlen problémára, sokkal inkább a különböző problémák egymással összefüggő és egymásból építkező csokráról van szó. Ezek közé tartozik például a rossz szociális helyzet, a nyelvi hátrány, a cigánysággal szembeni előítéletek és az iskolán belüli szegregáció ha-

⁸² Ladányi-Szelényi 1997b 5.

⁸³ Ladányi János szóbeli közlése alapján a vizsgálat idején (1987-89) a budapesti cigányság több mint fele, napjainkban kétharmada lakik e területeken.

⁸⁴ Ladányi 1989. 79., 85-86.

⁸⁵ Ladányi-Szelényi 1997b 12.

⁸⁶ Radó 1997. 10.

tása, az alkalmazott programok és pedagógiai módszerek alkalmatlansága.”⁸⁷

A cigány fiataloknak az oktatás különböző szintjein eltérő hátrányokkal kell megküzdeniük. A pedagógiai szakemberek egyre inkább az óvodai nevelésben látják a sikeres iskolai előmenetel egyik kulcskérdését. A Tankerületi Oktatási Központok adatfelvétele szerint 838 óvodából 484-ben folyik cigány felzárkóztató óvodai program.⁸⁸ E programok segítik a gyermekeket az általános iskolában elvárt többségi normák, nyelvhasználat elsajátításában. Sajnos a cigány gyerekek 11 százaléka ötéves kora után sem jár óvodába, ill. iskola-előkészítő foglalkozásokra.⁸⁹

Az általános iskolai oktatásban a cigány tanulók szegregációja okozza a legnagyobb problémákat. Megkülönböztethetünk iskolán belüli és iskolarendszeren belüli szegregációt. Az iskolán belüli szegregáció „enyhébb” formája az osztálytermen belüli „szétültetés”, szélsőséges esetekben azonban – akár fizikai térben is elkülönülő – cigány osztályokat hoznak létre. E szegregált csoportokat gyakran „kisegítő” vagy „felzárkóztató” jelzővel eufemizálják.⁹⁰

Az iskolarendszeren belüli szegregációnak Radó Péter szerint három alapvető oka van:⁹¹ „(1) A többségi társadalom előítéletessége miatt a cigány tanulók számának növekedése a nem cigány tanulók más iskolába való áramlását váltja ki. Mivel az elvándorlást beindító küszöb-arány az iskola szociokulturális környezetétől függően más és más, ez a folyamat egyfajta minőségi szegregációt is okoz. (2) A magasabb iskolai végzettségű nem cigány lakosság jobb belső migrációs lehetőségei bizonyos magas munkanélküliséggel sújtott régiókban a cigányság arányának növekedéséhez vezetnek. (3) a cigányság belső migrációja elsősorban a kialakuló városi gettók felé irányul, így a városi kerületekben növekszik a cigányság aránya. Mindezek mellett várhatóan növekszik majd azoknak az önkormányzati fenntartási oktatási intézményeknek a száma, melyeken belül a cigány tanulók túlnyomó többségben lesznek.”

Az 1992/93-as iskolastatisztikai adatok szerint a magyar közoktatásban a cigány tanulók átlagos aránya 7,1 százalék volt, ám a cigány gyerekek 42 százaléka olyan iskolába járt, ahol arányuk meghaladta a 22 százalékot.⁹² Egy másik megdöbbentő adat az iskolarendszeren belüli elkülönülés mértékére vonatkozólag: az 1995-ös Tankerületi Oktatási Központok által végzett adatfelvétel szerint vizsgált speciális tanterű általános iskolák tanulóinak 41 százaléka cigány származású. Tehát – a cigány tanulók 8 százalék alatti arányával összehasonlítva – megállapítható, hogy a „fogyatékos iskolák nagy tömegben fogadnak be semmilyen fogyaté-

---

⁸⁷ Radó 1997. 19.

⁸⁸ Radó 1997. 16.

⁸⁹ Radó 1997. 16.

⁹⁰ Fiáth 2002. 41-42.

⁹¹ Radó 1997. 26.

⁹² Radó 1997. 26.

kossággal nem rendelkező cigány tanulókat”,⁹³ így lényegében a szegregáció intézményeként működnek.

A cigány tanulók esélyegyenlőtlenségét súlyosbítja, hogy „a cigány tanulók iskolái jellemzően nem a legjobban felszerelt és szakképzett pedagógusokkal ellátott iskolák. Azokban az általános iskolákban, ahol a cigány tanulók aránya kiugróan magas, kiugróan magas az összevont osztályok a szükségstantermek és a képzés nélküli tanárok aránya, illetve kiugróan alacsony a szaktanár által ellátott órák aránya.”⁹⁴

Az 1993-as országos reprezentatív vizsgálat adatai szerint szakmunkásképzőt vagy szakiskolát végzett a cigányság kb. 10 százaléka, érettségit adó középiskolát pedig kb. 1,5 százaléka fejezett be.⁹⁵ A rendkívül alacsony arányú középiskolai továbbtanulás okai Liskó Ilona szerint a következők: a cigány családok tradicionálisan rossz viszonya az iskolához, mint a többségi társadalom intézményéhez; a diszkrimináció és a kulturális normák ellentétei miatt bekövetkező rossz teljesítmény és kibukás, iskolaelhagyás; a családon belüli motivációk és továbbtanulási minták hiánya; a rossz szociális helyzet miatt az iskoláztatás költségeinek az elhárítása.⁹⁶

A középfokú oktatásban megfigyelhető alulreprezentáltság természetesen kihat a felsőoktatásban részt vevő cigányok számarányára is. „... a cigány tanulók érettségit adó középfokú intézményből ugyanakkora eséllyel jutnak tovább a felsőoktatásba, mint nem cigány társaik. Mivel azonban a középfokra való bejutásnál már hatalmas esélykülönbség van, a cigány hallgatók azonos mértékben alulreprezentáltak a főiskolákon és egyetemeken.”⁹⁷

A fenti adatok ismeretében igazat adhatunk Radó Péternek, aki kijelenti: „...nem egyszerűen a cigány tanulók nagy számának sikertelenségéről, hanem a magyarországi cigányság mint olyan iskolai sikertelenségéről kell beszélnünk. A magyar iskolarendszer és a cigányság egész egyszerűen nem kompatibilis.”⁹⁸

A cigány tanulók sikertelensége a következő okokra vezethetőek vissza:⁹⁹

- Nyelvi hátrány. A nem magyar anyanyelvű gyerekek nem kielégítő magyar nyelvtudása eleve sikertelenségre ítéli őket az iskolában. Kemény István kimutatta, hogy a beás és a cigány anyanyelvű tanulók sokkal sikertelenebbek, mint romungró, magyar anyanyelvű társaik. Gyakran azonban a magyar anyanyelvű diákok is csak korlátozott nyelvi kódot sajátítanak el otthon, így kevésbé képesek megfelelni az iskolai elvárásoknak, mint a kiterjesztett nyelvi kódton kommunikálók.

---

⁹³ Radó 1997. 17.

⁹⁴ Radó 1997. 17.

⁹⁵ Kézdi 1999. 231., Radó 1997. 10.

⁹⁶ Liskó 1996. 102-104.

⁹⁷ Radó 1997. 18.

⁹⁸ Radó 1997. 19.

⁹⁹ Babusik. 2002a. 263., Fiáth 2002. 36-38., Kende 2000. 57-60.

- A pedagógiai gyakorlat. A pedagógusok kudarcaikat gyakran a cigány származású gyerekek kezelhetetlenségével, gyengébb képességeivel magyarázzák. A diákok sikertelenségére buktatással vagy a tantervi követelmények lecsökkentésével reagálnak, s csak a tanárok kis része ismeri el, hogy a többséghez tartozó gyerekek oktatása során sikerrel alkalmazott pedagógiai módszerek nem alkalmasak a kisebbségi gyerekek oktatására. Nahalka István szerint a hátrányos helyzetű gyerekek oktatása során az egyébként sem megfelelően működő kompenzatorikus szemlélet helyett az emancipatorikus, interkulturális szemléletnek kell elterjednie a pedagógiai gyakorlatban.¹⁰⁰
- Tanulási motiváció. A cigány gyerekek általánosan alacsony tanulási motivációját számos kutató felismerte, ám ennek okáról már polemizálnak. Egy részük úgy véli, a motiválatlanság már a családban kialakul, a szülők átörökítik a saját – korábbi iskolai kudarcaik miatt kialakult – negatív attitűdjeiket az iskolával szemben. Ők maguk sem ismerik fel, és nem tudatosítják gyermekeikben sem a iskolai oktatás felfelé mobilizáló erejét. Más álláspont szerint a motiválatlanság oka a gyorsan megtapasztalt iskolai sikertelenség, a családi szocializáció során átéltektől merőben eltérő intézményi közeg visszavetítő ereje.
- Hátrányos megkülönböztetés. A cigányokkal szembeni előítéletek és sztereotípiák – a szerencsés esetben jó szándékú – pedagógus munkáját is negatívan befolyásolhatják. A pedagógusképzés során ugyanis a leendő tanítókat, tanárokat nem készítik fel az etnikai kisebbség oktatása során felmerülő szakmai és nevelési nehézségekre. Néhány pedagógusképző intézetben felismerve a problémát már tanítanak romológia a leendő oktatóknak. Babusik vizsgálata bizonyította, hogy a romológiai képzettségű pedagógusok kimutathatóan eredményesebbek a cigány gyerekek oktatásában, mint a speciális ismeretekkel nem rendelkező kollégáik.¹⁰¹
- Az iskola és a szülők kapcsolata. Az iskola és a cigány szülők közötti kommunikáció, együttműködés gyakran egyáltalán nem működik, s ez kihat a gyerekek sikerességére is.
- A cigány kisebbségi, felzárkóztató programok általános sikertelensége.
- A cigányok általánosan rossz szociális helyzete. A családi körülmények miatt gyakran nincsenek megfelelő feltételek az otthoni felkészülésre, a rendszeres iskolalátogatásra, a gyerekek korán pénzkereső családtaggá válnak.

¹⁰⁰ Nahalka 21.

¹⁰¹ Babusik 2002a. 264.

A középkorban és az újkorban a Kárpát-medencébe bevándorló cigányok a tradicionális mesterségek gyakorlásával illeszkedtek be a társadalom munkamegosztási rendszerébe. A több hullámban érkező cigány csoportok mindegyikének megvolt a maga speciális mestersége – az oláh cigányok törzsi tagozódása egyenesen a foglalkozásukra vezethető vissza.¹⁰² A romungrók jellegzetes foglalkozásai voltak a sármunkák, vályogvetés, s a 18. századtól a muzsikus cigányok is közülük kerülnek ki. Az oláh cigányok egyes törzseinek megélhetési forrása a kovácsmesterség, üstfoltózás, rézöntés, lókupeckedés, szőnyegkereskedelem volt.¹⁰³ A beások elsősorban famunkákkal (teknővájás, kosárfonás) foglalkoztak.¹⁰⁴ Ezenkívül természetesen a megélhetés érdekében számos alkalmi munkát, szolgáltatást vállaltak a napszámtól kezdve a koldulásig, a dögök eltakarításáig. Földtulajdonra nem tettek szert, a gazdasági élet periférikus mellékszereplői voltak. Bár a foglalkoztatási presztízs-hierarchia legaljára sorolódtak, s igen erős volt a foglalkozási szegregáltságuk, mégiscsak helyük volt a társadalom foglalkoztatási rendszerében. A kirekesztettségüket tovább enyhítette „a közép-európai paraszttársadalmakat jellemző patriarchális szemlélet és a valláserkölcsei alapokon is nyugvó viszonylagos tolerancia”.¹⁰⁵

Ezt a több évszázadon keresztül kialakult és működő megélhetési rendszert tette semmissé a modern gyáripar kialakulása. Az olcsó és jó minőségű tömegtermékek térhódítása feleslegessé tette kézműipari készítményeiket és tradicionális szolgáltatásaik egy részét. Az 1940-es évekre a cigányság szinte minden rétege erős deklasszálódáson esett át, létalapját elveszítette, társadalmon kívüli – a közmegejtés szerint – parazita réteggé vált.¹⁰⁶

Pozitív fordulat a cigányság helyzetében az 1950-es években következett be. Bár az 1945 utáni földosztásból a magyarországi cigányság teljes mértékben kimaradt – annak ellenére, hogy ekkor kb. harmaduk mezőgazdasági alkalmi munkás volt – a szocializmusban meghirdetett „teljes foglalkoztatottság” politikájának köszönhetően esélyt kaptak az integrációra. Az extenzív iparosítás gazdaságpolitikája kedvezett nekik, hiszen a munkaerőpiac kiszélesedett, az ipar az iskolázatlan cigány tömegeket is alkalmazni tudta. Az 1970-es évekre a munkaképes korú cigány férfiak közel 90 százaléka, a nők közel fele jutott munkához. (A cigány nők alacsonyabb arányú foglalkoztatását a tradíciók, a magas gyermekszám, az óvodai-bölcsődei férőhelyek korlátozott száma és a kistelepülésen élők esetében a helyi munkaaltsalmak hiányában az ingázó életmód elutasítása okozta.)

¹⁰² Erdős 1989. 42.

¹⁰³ A jó kereskedelmi érzék, a gádzsók átverése, s főként a lótarással kapcsolatos szakterelem fontos része az oláhcigány identitásnak. Lásd: Michael Stewart Daltestvérek c. könyvének „A kemény üzlet” című fejezete.

¹⁰⁴ Csalog 1993. 29.

¹⁰⁵ Csalog 1993. 30.

¹⁰⁶ Csalog 1993. 30., Csalog 1997. 105.

A munkaképes korú népességben belüli foglalkoztatottak aránya¹⁰⁷

	1971	1993
Nem cigány férfiak	87 %	64 %
Cigány férfiak	85 %	29 %
Nem cigány nők	-	66 %
Cigány nők	-	15 %

Az új foglalkoztatási struktúrának negatív oldalai is voltak. Újra létrejött a cigányság munkaerőpiaci szegregációja és marginalizációja. A cigány etnikumú munkaerőnek jellegzetesen a legnehezebb és/vagy legalantasabb, kevés presztízzsel bíró, rosszul fizetett fizikai munkák jutottak (pl. építőipari segédmunka, kohó- és bányamunkák, köztisztasági tevékenységek, földmunkák, mezőgazdasági segédmunka). A cigány munkavállalók többsége – kb. 90 százalékuk – nem a lakóhelyén kapott munkát, általános volt az ingázó életmód. Közel harmaduk Budapesten dolgozott – akár egészen nagy távolságokról is ingáztak (szabolcsi „fekete vonatok”). A többi ingázó cigány munkás (a foglalkoztatottak 60 százaléka) a vidéki ipari centrumok vendégmunkása volt.¹⁰⁸

A lassú integrációs folyamat azonban az 1990-es évek elejére véget ért. A gazdasági-politikai fordulatok következtében a magyarországi cigányság 20. századi történelme során másodsor vesztette el létalapjait. Kertesi Gábor hangsúlyozza, hogy míg „a tradicionális cigány közösségek felbomlása, a hagyományos mesterségek piacainak felszívódása századunk első felében évtizedekig tartó, lassú evolutív fejlődés eredménye volt, amelyhez a cigányság úgy-ahogy, hosszú távon alkalmazkodni tudott, addig a rendszerváltás nyomán megjelenő tömeges munkanélküliség pár év leforgása alatt viharos sebességgel tette semmivé annak a lassú modernizációs folyamatnak szinte minden eredményét, amely az alapfokú oktatás kiterjesztésével és a szakképzettséget nem igénylő ipari munkahelyek expanziójával integrálni tudta őket – még ha a társadalmi hierarchia legalacsonyabb fokán is – egy modern társadalom szervezetébe”.¹⁰⁹

Az 1980-as évek végétől a romák foglalkoztatásában katasztrofális zuhanás ment végbe. „Az 1971-es vizsgálat idején a roma és nem roma férfiak foglalkoztatottsága alig tért el egymástól: a teljes munkaképes korú népességben 87,

¹⁰⁷ Kemény 1997. 652. alapján

¹⁰⁸ Csalog 1993. 31-32., Csalog 1997. 106-107.

¹⁰⁹ Kertesi 1997. 119.

a romáknál 85 százalékos volt. 1993 végén viszont a 15-59 éves férfi népességben a foglalkoztatottak aránya országosan 64, a roma népességben 29 százalék volt. A nőknél még nagyobb a különbség a romák és a teljes népesség között: 1993 végén a magyarországi nők 66 százaléka, a roma nők 15 százaléka volt foglalkoztatott.¹¹⁰

Kemény István négy fő okkal magyarázta ezt a tendenciát. Első ok a cigányság iskolázottságának alacsony szintje: az 1990-es években már nem elég az elhelyezkedéshez az általános iskola, vagy akár a szakmunkásképző elvégzése. Második ok a romák többségének lakóhelye: a községekben, különösen az aprófalvakban jóval nagyobb a munkanélküliek aránya, mint a városokban, s a cigányság 40 százaléka aprófalvakban, 60 százaléka községekben él. Harmadik ok, hogy a szocialista rendszerben a cigányokat főként azon iparágak felé irányították, amelyek a piacgazdaságra való áttérés után tönkrementek (pl.: építőipar). Negyedik okként Kemény az etnikai alapú diszkriminációt említi.¹¹¹

Ha el is tudnak helyezkedni a cigányok, akkor is kimutathatóan alacsonyabb a jövedelmük, mint a nem cigányoké: „...a cigány munkavállalók havi nettó keresetének, valamint egyéb munkahelyi jövedelmének egy hónapra jutó átlaga 1993-ban 14.048 forint, míg a nem cigány munkavállalók átlaga 17.385 forint volt. A cigány munkavállalók keresete tehát a nem cigányokénak 80,81 %-a.”¹¹²

Az alacsonyabb jövedelem tovább aprózódik, hiszen a cigány családokban jóval magasabb az inaktív tagok (munkanélküli, gyermek, rokkantnyugdíjas) aránya, mint a nem cigány családokban: „...míg egy átlagos magyarországi háztartás tagja 1993-ban 140.216 forint nettó bevételhez és jövedelemhez jutott, addig a cigányság esetében ez az összeg 65.513 forint volt, az össztlakossági átlag 46,72 %-a.”¹¹³

Különösen nehézé teszi a cigányság helyzetét az a tény, hogy többségük jelentősebb anyagi tartalékok nélkül élte meg a rendszerváltást. A Kádár-korszakban ugyanis csak a második gazdaság segítségével lehetett számottevő anyagi felhalmozást végrehajtani. Az ingázó – s ezért kevés szabadidővel bíró – differenciált társadalmi kapcsolathálózattal nem rendelkező cigányok többsége csak a létfenntartáshoz szükséges, legális gazdaságból származó keresetéből élt. Képtelen volt felhalmozásra, gazdasági tartalékok képzésére, s így lassú életszínvonal-növekedés mellett fokozatosan nőtt a relatív lemaradása a társadalom többségéhez képest.¹¹⁴

A cigány népességet azonban nem lehet homogén tömegként kezelni, a társadalmi-gazdasági rendszerváltást sem szenvedte meg minden csoportjuk.

¹¹⁰ Kemény 1997. 652.

¹¹¹ Kemény 1997. 654-655.

¹¹² Dupcsik 1997. 679.

¹¹³ Dupcsik 1997. 687.

¹¹⁴ Csalog 1993. 32. Havas Gábor véleménye eltér Csalog állításától. Szerinte a cigány férfiak is részt tudnak venni a második gazdaságban, de ő sem állítja, hogy képesek lettek volna jelentős felhalmozásra. Havas 1998.

Azok a cigányok, akik hagyományosan kereskedelemről éltek, a szocialista rendszer megszűnését követően újabb visszatérhettek eredeti életformájukhoz, s a változásokat a javukra tudták fordítani.¹¹⁵ Ezt Dupcsik Csaba vizsgálata is alátámasztja: „a cigányságon belüli különbségeket vizsgálva azt találjuk, hogy a cigány anyanyelvűek átlagkeresete a legalacsonyabb, a beás anyanyelvűeké a legmagasabb, az átlaghoz a magyarországi romák kb. 90 %-át kitevő magyar anyanyelvű cigányok állnak a legközelebb”.¹¹⁶

Mint láttuk, a cigány családok többségében az 1990-es évek eleje óta – a munkaerőpiac státuszát tekintve – egyetlen aktív kereső sincs. Azok az emberek, akik évek óta marginális helyzetben élnek, csak nagyon kis eséllyel tudják megtartani kapcsolataikat a többségi társadalommal. A fizikai túlélésükért alternatív forrásokhoz kell tehát fordulniuk. Több szerző foglalkozott e lehetséges megélhetési stratégiákkal. Tóth Pál „A falusi cigányság és az informális szektor” című tanulmányában az alábbi alternatívákat vázolja.¹¹⁷ Egyik lehetőség a megélhetésre a legális gazdaságba való visszajutás. Erre igen kevés esélye van a kereső korú cigány lakosságnak. A túlélés egy másik alternatívájának a jóléti rendszer kihasználását tekinti, ez azonban önmagában nem elegendő a megélhetéshez. A falusi munkanélküliek kialakíthatnak önálló paraszti gazdaságokat, foglalkozhatnak földműveléssel, állattenyésztéssel. Ehhez azonban tőke és szakértelem szükséges, amivel szintén csak egy részük rendelkezik. Végül Tóth a „nem piaci védekezés” stratégiáit említi, értve ezalatt a különböző fizetési kötelezettségek megtagadását, kölcsönök felvételét (a pénzintézeteknél már nem hitelképesek, de az uzsorások, boltosok, kocsmárosok, rokonok nyújthatnak alkalmi segítséget) s az informális gazdaságba való bekapcsolódást.

A feketegazdaságban két tevékenységnek van domináns szerepe: a bérmunkának és a természetben található javak összegyűjtésének. Bérmunkát leginkább mezőgazdasági napszámosként vagy építőipari segédmunkásként tudnak vállalni. Ezek általában alkalmi, rövid távú és rosszul fizetett munkák. Az ország válság sújtotta vidékein egyébként is igen nehéz bérmunkához jutni a stagnáló gazdaság és az éhbéért dolgozó külföldi munkavállalók miatt. A természetben található javak (pl.: ürge, éti csiga, gomba, gyógynövény, vadak, halak) összegyűjtéséhez és értékesítéséhez szintén hozzáértésre, eszközökre és kapcsolatrendszerre van szükség.

Fleck Gábor, Orsós János és Virág Tünde „Megélhetési stratégiák a partosi beás közösségben” című írásukban¹¹⁸ hasonló klasszifikációt alkalmaznak: (1.) állandó munkák, (2.a) rendszeres alkalmi munkák, (2.b) időszakos alkalmi munkák, (2.c) nem pénzért végzett alkalmi munkák, (3.) segélyek, juttatások,

---

¹¹⁵ Hajnal 2000.; Kállai 2000.; Lakatos 2000.

¹¹⁶ Dupcsik 1997. 680.

¹¹⁷ Tóth 1997. 692-695.

¹¹⁸ Fleck-Orsós-Virág 1999.

(4.) tanulás, szerződéses munkák.

Szuhay Péter a lehetséges megélhetési formák számbavételénél szemléletes és „életszagú” esettanulmányokat is közöl a gazdasági típusok bemutatásakor.¹¹⁹

A cigányok és a bűnözés

1990 előtt a médiákban és a kriminológiai szakirodalomban általánosan elterjedt volt a „cigánybűnözés” fogalmának használata. A rendszerváltás után e fogalom a „politikai korrektség” jegyében száműzve lett a közbeszédből,¹²⁰ sőt jogszabályi rendezést követően tiltottá vált a rendőrségi közleményekben az etnikai hovatarozás megjelölése az ismeretlen elkövető külső megjelenésének leírásakor, hacsak nem kifejezetten etnikai indíttatású bűnügy képezi a tájékoztatás tárgyát, amelyben releváns a szereplők etnikai háttere. Hasonló álláspontot képviselt Majtényi László adatvédelmi és Kalténbach Jenő kisebbségi ombudsman ajánlása is.¹²¹

A „cigánybűnözés” stigmatizáló fogalma azonban mégsem kopott ki a közgondolkodásból, hiszen a többségi társadalom jelentős részének véleménye szerint a cigányság bűnöző hajlamú népcsoport, vagy legalábbis jóval nagyobb arányban szegi meg a törvényt, mint a többségi társadalomhoz tartozóak. Ezt alátámasztja Erős Ferenc kutatása is, aki kimutatta, hogy a magyar lakosság közel 67 százaléka egyetértett azzal a kijelentéssel, hogy „a bűnözési hajlam a cigányok vérében van”. Tehát Magyarországon a cigányok diszkriminálása nem ütközik kulturális tabukba.¹²²

Éz a sztereotípiát természetesen a társadalomkutatók figyelmét is felkeltette, s az 1990-es években számos kutatás vizsgálta a cigányok és a bűnözés kapcsolatát. Póczik Szilveszter szerint a cigányság négy szempontból mutatkozik kriminológiailag releváns csoportnak:¹²³

- „mint elkövetői csoport
- mint áldozati csoport, amelyben a bűncselekmény áldozatává válás esélye jóval meghaladja más csoportok ilyen jellegű veszélyeztetettségét
- mint a hétköznapi életben és a rendőri, illetve büntetőeljárásban érvényesülő diszkriminatív bánásmódtól különösen veszélyeztetett csoport¹²⁴
- mint olyan csoport, amelyhez a társadalom részéről különösen erős, és nehezen megváltoztatható bűnözési félelmek kapcsolódnak.”

¹¹⁹ Szuhay 1999. 53-75.

¹²⁰ Krémer 1997. 46-51.

¹²¹ Csányi 1999. 114-115., 337.

¹²² Erős 1997. 715-716.

¹²³ Póczik 1999. 25.

¹²⁴ A cigányokkal szembeni hatósági és rendőri diszkriminatív eljárások kivizsgálásával és rendezésével leghatékonyabban a Kószeg Ferenc vezette Magyar Helsinki Bizottság és a Furmann Imre vezette Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda foglalkozik. A NEKI minden évben közreadja a legfontosabb, ill. a tipikus ügyeit összefoglaló „Fehér füzet”-ct.

A cigányság bűnözésével kapcsolatban több teória ismert. „(1) A szegénybűnözés vagy megélhetési bűnözés elmélete primer módon az anyagi javak hiányára, illetve elérhetetlenségére vezeti vissza a hátrányos helyzetű csoportok körében tapasztalható bűnelkövetést. (2) A szubkultúrák és kultúrkonfliktusok elmélete szerint az ilyen csoportokban vagy eleve a többségi társadalom értékrendszerétől eltérő értékek és viselkedésminták dominálnak, vagy a deviáns magatartások, a többséggel szembeni egyfajta tiltakozást is megtestesítve, szükségszerűen kitermelődnek. (3) A bűnelkövetési alkalmak elmélete úgy véli, hogy a hirtelen megsokasodott, de a társadalom széles tömegei számára legális eszközökkel nem elérhető és gyakran hiányosan biztosított anyagi javak csábítása egyik jelentős tényezője a bűnözés ma szembetűnő növekedésének. (4) Az áldozat-elkövető-cirkuláció elmélete felől tekintve a hátrányos helyzetű rétegek körében tapasztalható tömeges áldozattá válás – legalábbis részben – okozója az ugyanebben a körben tapasztalható elkövetői tevékenységnek, hiszen a mindenkori, gyakran gyermek- vagy fiatalkorú sértettekben működésbe lépő téves sérelemkiegyenlítő mechanizmusok azt eredményezik, hogy a rajtuk esett sérelmet a társadalom vétlen tagjain torolják meg, így válnak maguk is elkövetővé.”¹²⁵ Az empirikus vizsgálatok hiánya miatt a cigány kisebbség körében ezek az elméletek ma még csak részben, vagy egyáltalán nem operacionalizálhatóak, ezért jobbára csak becslésekre vagy feltételezésekre hagyatkozhatunk a kérdés taglalásakor.

A cigányok által elkövetett bűneseteket vizsgálva számos érdekes eredmény született. Póczik Szilveszter kutatásai bizonyították, hogy a cigány bűnelkövetők 60 százaléka visszaeső. Rámutatott arra is, hogy a korábbi feltételezésekkel ellentétben a cigányok bűnelkövetésében – egyetlen kivétellel – nem lehet etnoszociális jegyeket bizonyítani, s ezzel cáfolható az a nézet is, mely szerint a romák körében a bűnözés etnospecifikus megélhetési forrás lenne. A kivételt a szexuális cselekmények köre képviseli, ami valószínűleg azzal függ össze, hogy a cigány kutúrhagyományokban a 10-12 éves lányok már nemileg érettnak számítanak, tehát együttélésre, vagy akár prostitúcióra is alkalmasnak minősülnek. E tradíciókkal magyarázható a kiskorú veszélyeztetése miatti ítéletek magas száma.¹²⁶

A cigány származású börtönlakókkal is több kutatás foglalkozott. Huszár László kimutatta, hogy a börtönlakók között a cigányok aránya „minimális becslések szerint is több mint hatszoros (30 %), reálisan nyolcszoros (40 %) eltérést mutat az országos arányhoz képest.”¹²⁷ Póczik vizsgálata arra a meglepő tényre hívja fel a figyelmet, hogy még a börtönökben is szegregáció figyelhető meg a roma és nem roma elítéltek között.¹²⁸

A cigánysággal kapcsolatos kriminológiai vizsgálatok között meg kell említeni a cigány etnikumúak és a rendőrség viszonyát vizsgáló kutatásokat is. A rendőri

---

¹²⁵ Póczik 1999. 26.

¹²⁶ Póczik 1999. 31.

¹²⁷ Huszár 1999. 131.

¹²⁸ Póczik 1999. 32.

rasszizmusról és előítéletes magatartásról Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária végzett 1996-97 között egy releváns kutatást. A vizsgálat sajnálatos eredményei alátámasztják Szikinger István megállapítását: „A csoport-hovatartozás pusztán tényéből önkényesen levezetett bűnözési hajlandóság, a felelőtlenség, az agresszivitás messzememenően részét képezi a rendőrök roma kisebbségre vonatkozóan kialakított reprezentációinak.”¹²⁹ Csepeliék módszertanilag igen alapos kutatása rámutat arra, hogy a cigányokról alkotott rendőri elképzelések lényegi eleme a romáknak tulajdonított bűnözési hajlandóság. 54 százalékuk szerint a cigány identitás alapvető jellemzője, biológiailag kódolt része a bűnöző életmód, s többségük (78 %) egyetért azzal a kijelentéssel, hogy a cigányokhoz hasonló szociális helyzetű nem cigány népségen belül alacsonyabb a bűnözők aránya. A kutatás további megállapításai: a rendőrök kétharmada szerint jellemző a cigányokra a dögevés és a vérfertőzés. A cigányok számának túlbecslése is tipikus jelenség a részükről: átlagosan 18,5 százalékra becsülték a cigány kisebbség arányát a teljes népségen belül – ez 2 milliós lélekszámot, a valós érték közel négyszeresét jelentené. Ennek ellenére többségük érzékelése szerint a rendőrök és a rendőrség intézménye toleránsabb, mint a társadalom többsége, s ő maga is toleránsabb, mint kollégái általában.¹³⁰

A Csepeli-Örkény-Székelyi szerzőhármás megállapítása szerint gyakoribb és magasabb fokú az előítéletesség a vidéki rendőrök körében, ill. azok között, akik olyan körzetben szolgálnak, ahol magas a cigány lakosság száma. Ez a kutatási eredmény felhívja a figyelmet arra, hogy ebben az esetben nem igaz az a szociálpszichológiai tétel, mely szerint az előítéletesség mértéke az érintkezések gyakoriságával csökken. Szerintük ennek oka az, hogy az érintkezések észlelési és interakciós szerkezete „olyannyira leegyszerűsített és konfliktusorientált, hogy lehetetlenné teszi a személyiségre irányuló, keresztkategóriákra építő megközelítést”.¹³¹

Magyarázatuk szerint a rendőri rasszizmus egyik legfőbb oka a frusztráció, amely abból adódik, hogy a rendőrök többsége iskolai végzettség tekintetében felfelé mobilnak, míg presztízs és anyagiak szempontjából lefelé mobilnak érzik magukat. Ez a feszültség okozza a rendőrség körében a megdöbbenően magas fluktuációt, illetve az intoleráns gondolkodásra és viselkedésre való hajlandóságot. Pedig a rendőri munka Csepeli György megítélése szerint is „a legalapvetőbb jogokat – így az élethez és az emberi méltósághoz való jogot – is elkerülhetetlenül érinti, s ez önmagában is indokoltá teszi a különleges biztosítékok megkövetelését”.¹³²

---

¹²⁹ Szikinger 1998. 7.

¹³⁰ Csepeli - Örkény - Székelyi 1999. 149-163.

¹³¹ Csepeli - Örkény - Székelyi 1999. 172.

¹³² Csepeli 1993. 17.

Magyarországon az első cigányokkal kapcsolatos előítéletekkel is foglalkozó pszichológiai és szociálpszichológiai vizsgálatok az 1960-as évek végén indultak el. A Márkus Mária, Halász László, Sipos Kornél által vezetett kutatások¹³³ általában a Bogardus-féle társadalmi távolság-skála segítségével vizsgálták az előítéletességet. (Márkus rámutatott arra az azóta sokszor bizonyított tényre, hogy a cigányság az a kisebbségi csoport, amelynek a legnagyobb előítélettel kell megküzdenie, a Halász-Sipos szerzőpáros pedig bizonyította, hogy művészi kommunikáció hatására – bár csak relatív, s nem abszolút módon – csökkenhet az előítélet.) Később a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban zajlott több érdekes vizsgálat¹³⁴, ill. Hankiss Elemér, Csepeli György, Tauber István, Józsa Péter, Erős Ferenc végzett jelentősebb kutatásokat.

Az 1990-es évek elején polémia alakult ki abban a kérdésben, hogy nőtt-e a cigányellenesség Magyarországon. Tomka Miklós és Koos Postma holland szociológus tézise szerint a rendszerváltás politikai és gazdasági nehézségei közepette növekedett az előítéletesség.¹³⁵ Tomka szerint 1978 és 1989 között „(1) csökkent a „cigánykérdésben” a pozitív megkülönböztetés politikája mellett állást foglalók aránya, (2) emelkedett azok aránya, akik a megoldást a romákra hárítják, (3) nőtt a cigányokkal szembeni diszkriminatív intézkedéseket sürgetők aránya, (4) csökkent az integráció, és (5) nőtt a szegregáció híveinek aránya”.¹³⁶

Lázár Guy véleménye szerint viszont csökkent a cigányokkal kapcsolatos negatív attitűdök és sztereotípiák elterjedtsége. Az 1987-es és 1992-es vizsgálatának az adatait összehasonlítva megállapította, hogy „mérséklődtek a cigányokkal szembeni előítéletek: a kedvezőtlen vonások említési aránya összesen 80 százalékkal csökkent, a kedvezőeké pedig 17 százalékkal emelkedett”.¹³⁷

A vizsgálati eredmények különbségének az oka valószínűleg az, hogy Lázár azt tekintette cigányellenesnek, aki a cigányokat asszimilálni akarta, ezért kevésbé tudta felmérni a neorasszista kirekesztő tendenciákat. A bekebelező, államnemzeti nacionalizmust, genetikai érvelésű, „régí típusú” rasszizmust ugyanis egyre inkább a kirekesztő, etnokulturális, identitásalapú neorasszizmus váltja fel. Az új típusú előítélet-rendszerek már nem akarják nyíltan eltiporni a más nemzethez, fajhoz, kisebbségi csoporthoz tartozókat, de igyekeznek a külcsoportokat elhatárolni a saját csoportjuktól, az etnikai és kulturális kisebbségi csoportokat a többségi társadalomtól. Az „új típusú” előítéleteket nehezebb mérni is, hiszen a

---

¹³³ Márkus Mária: *Büszkeség és előítélet 1967.*, Halász László - Sipos Kornél: *Művészeti kommunikáció hatása faji előítéletekre 1969.*

¹³⁴ Hahn Endre: *Egy rémhír nyomában 1976.*, Hahn - Tomka - Pártos: *A közvélemény a cigányokról 1979.*

¹³⁵ Tomka 1991., Postma 1996.

¹³⁶ Csepeli-Fábián-Sik 1998. 461.

¹³⁷ Lázár 1996. 70.

politikai korrektség jegyében sokszor nem verbálisan, az ideológia szintjén jelenik meg, hanem „csak” a mindennapi cselekvés szintjén.¹³⁸

Tomka és Lázár eredményei között a szintézist Erős Ferenc teremti meg: „a cigányellenesség a mai Magyarországon nem egyszerűen a múltból örökölt előítélet-rendszer, hanem olyan attitűd, amelynek egyes komponenseit csökkentik, más komponenseit viszont felerősítik a rendszerváltás, a radikális társadalmi átalakulás folyamatai”¹³⁹

Az vitán felül bizonyos, hogy a mai Magyarországon legelutasítottabb etnikai kisebbségi csoport a cigányság. Társadalmi távolság tekintetében csak a kábítószerezők, a homoszexuálisok, a bőrféjűek (!) és a büntetett előéletűek csoportjai előzték meg a cigányokat. Az átlagosnál nagyobb mértékű előítéletesség és idegenellenesség volt tapasztalható a rokkantnyugdíjasok, az alacsony iskolai végzettségűek, a falusi lakosok, a nyugdíjasok, a keleti megyékben élők és a munkanélküliek – tehát a hátrányosabb helyzetű lakosság – körében. Az életkor gyenge pozitív korrelatív kapcsolatban áll a cigányellenesség mértékével. A legfiatalabb korosztályok esetében ez a tendencia megfordult: minél fiatalabbak, annál inkább hajlamosak a cigányellenességre. Ez valószínűleg a xenofób ifjúsági szubkultúrák térnyerésének köszönhető.¹⁴⁰

Összegzés

Dolgozatom célja az volt, hogy áttekintsem az 1990-es évek cigánysággal foglalkozó szociológiai kutatásainak fő paradigmáit, irányait. Minden fejezetben törekedtem arra, hogy ismertessem az adott szakirány legfontosabb megállapításait, bemutassam a főbb kutatásokat és kutatókat. Terjedelmi korlátok miatt arra azonban nem volt lehetőségem, hogy az alapvető téziseken túl részletes képet adjak egy-egy diszciplína évtizedes szakirodalmáról. Nem taglaltam részletesen például a cigányság iskolázottságával kapcsolatban a szegregált és az integrált oktatás híveinek vitáját, a pozitív diszkriminációról szóló polémiát; a differenciáltság kapcsán az egyes csoportok között zajló politikai harcot; a foglalkozásról szóló fejezetben a legális gazdaságból kiszorultak túlélési stratégiáit stb. De nem szóltam külön fejezetben a cigánysággal foglalkozó jogszociológiai, szociolingvisztikai, közegészségügyi, antropológiai vizsgálatokról sem – próbálván a kevésbé interdiszciplináris területeket bemutatni.

Az azonban a leírtakból is egyértelműen látszik, hogy nem volt túlzás a bevezetőben említett gondolat, mely szerint Magyarország legsúlyosabb társadalmi és etnikai problémája napjainkban – és előreláthatólag még évtizedekig –

¹³⁸ Csepeli-Fábián-Sik 1998. 461., Erős 1998. 244.

¹³⁹ Erős 1998. 244.

¹⁴⁰ Erős 1998. 243., Fábián-Sik 1996. 385., 396., Szűcs 2002.

a cigány etnikumhoz kapcsolódik. A számos pozitív, előremutató folyamat, kezdeményezés mellett negatív tendenciák is megfigyelhetők. 1998-ban még azt írták Csepeli Györgyék: „A hazai cigányság helyzete mindeddig „belügy” maradt: a romák tömeges és szervezett kivándorlása nem okozott külpolitikai bonyodalmat a Magyar Köztársaság számára. Igaz, hogy a hazai és nemzetközi nyilvánosság előtt számos olyan eset ismert, amikor magyarországi cigányok váltak erőszakos támadások vagy a diszkrimináció burkolt formáinak áldozataivá, s a legutóbbi időszak fejleményei arra utalnak, hogy egy eszkálálódó kivándorlási hisztéria lehetőségét sem lehet kizárni”.¹⁴¹ S íme, a 2001. év első hónapjainak sajtója a „zámolyi romák” kivándorlásával és a menekültstátuszuk megszerzésével volt tele. De egyre ismertebbé válik a Kanadába történő kivándorlások növekvő száma is.¹⁴² Ez a hazai közvéleményben is tudatosítja, hogy az Európai Unióval való integráció előfeltétele a magyarországi cigányság társadalmi integrálása. Ha ez nem történik meg, akkor a cigányság szociálisan elcsúszott része – döntő többsége – elkerülhetetlenül sodródik az egyre súlyosabb társadalmi devianciák és a politikai radikalizmus felé.

Mit tehet ez ellen a szociológia tudománya?! Alapos, hiteles vizsgálatokkal kell feltárnia a problémák okait, a folyamatok irányát, a valós helyzetet. Mint az dolgozatomból kitűnik, számos ilyen kutatás született az elmúlt évtizedben a szociológia több szakirányában is. Az azonban mégis elgondolkodtató és cselekvésre sarkalló, hogy az 1980-as évek végének magyarországi cigányságáról talán egy angol antropológus, Michael Stewart adja a leghitelesebb és legkomplexebb képet.¹⁴³ Idealizmus lenne azt gondolni, hogy a szociológiai vizsgálatok eredményeit a döntéshozók minden esetben figyelembe veszik, de a hatásuk kimutatható. Példa erre Kemény 1993-as vizsgálata után megírt javaslatának a sorsa, vagy Csepeli-Örkény-Székelyi kutatása a rendőri rasszizmusról,¹⁴⁴ amelynek eredményei beépültek a rendőrképzés tananyagába. Az utóbbi példát azért említem, mert véleményem szerint a cigánysággal foglalkozó szociológia másik fontos feladata, hogy segítse a gyermekcipőben járó romológiai oktatás kibontakozását. Erre nemcsak ciganológus szakemberek képzése miatt van szükség, hanem mert számos szakma – pl. egészségügyi dolgozók, óvónők, pedagógusok, rendőrök – eredményes műveléséhez nélkülözhetetlen ilyen irányú ismeretek birtoklása.

---

¹⁴¹ Csepeli-Fábián-Sik 1998. 459.

¹⁴² Kováts 2002a-b., Bognár-Kováts 2002., Hajnal 2002., Hell 2002.

¹⁴³ Stewart 1994.

¹⁴⁴ Csepeli-Örkény-Székelyi 1999.

Felhasznált irodalom és ajánlott bibliográfia

1. Acton, Thomas – Gheorghe, Nicolae 1996. *A multikulturalitás problémái: kisebbségi, etnikai, nemzetiségi és etnikai jogok*. Replika (23-24.) 207-218.
2. Albert József – Leveleki Magdolna 1998. *Falusi romák egy ipari város vonzáskörzetében*. Esély (5.) 43-52.
3. Ambrus Péter 1994. *Cigányság és iskola*. Iskolakultúra 4. (8.) 10-13.
4. Andorka Rudolf 1997. *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó
5. Andor Mihály (szerk.) 2001. *Romák és oktatás*. Pécs: Iskolakultúra
6. Ábrahám Árpád – Kertesi Gábor 1996. *A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között*. Közgazdasági Szemle, 43. (7-8.) 653-681.
7. Babusik Ferenc 2000. *Kutatás a roma gyerekeket képző általános iskolák körében – I. Esély (6.) 3-22.*
8. Babusik Ferenc 2001. *Kutatás a roma gyerekeket képző általános iskolák körében – II. Esély (1.) 21-46.*
9. Babusik Ferenc 2002a. *Az iskolai hatékonyság kulctényezői a romák oktatásában*. In Babusik Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Budapest: Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, 224-265.
10. Babusik Ferenc 2002b. *Az ózdi régió cigány népessége*. In Babusik Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Budapest: Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, 122-176.
11. Babusik Ferenc 2002c. *A roma gyerekeket képző általános iskolák*. In Babusik Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Budapest: Kávé Kiadó – Delphoi Consulting 177-223.
12. Babusik Ferenc – Papp Géza 2002. *A cigányság egészségügyi állapota*. Szociális, gazdasági és egészségügyi helyzet Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Esély (6.) 37-66.
13. Bársony János 1981. *Cigány dolgozók a fővárosi építőiparban*. In.: *Fővárosi cigány dolgozók az építőiparban*. Budapest
14. Berey Katalin 1990. *Esély nélkül*. Budapest: Vita Kiadó
15. Bernáth Gábor 1998. *Kisegítő, cigányiskola, cigányosztály*. Mozgó Világ 23. (1.) 87-91.
16. Bernáth Gábor – Messing Vera 1998. „...vágókép, csak némában” *Romák a magyarországi médiában*. Budapest: NEKH
17. Bogdán János 1996. *A cigány oktatásfejlesztési programról*. Iskolakultúra 6. (4.) 116-126.

18. Bognár Katalin – Kováts András 2002. *A roma migráció a magyar sajtóban*. In: Kováts András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: Sík Kiadó, 106-121.
19. Csalog Zsolt 1993. *A cigányság a magyar munkaerőpiacon*. Szociológiai Szemle 3. (1.) 29-33.
20. Csalog Zsolt 1997. *Cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt*. In: Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (szerk.): *Kisebbségsszociológia*. Budapest: Kisebbségsszociológia Tanszék, 100-112.
21. Csalog Zsolt 2001. *Romakönyv*. Budapest: ANT-KO Kiadó
22. Csanádi Gábor – Ladányi János 1992. *Budapest térbeli-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest: Akadémia Kiadó
23. Csányi Klára 1999. *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőri kezelésének tanulmányozásához*. Budapest: COLPI.
24. Csepeli György 1993. *Kisebbségek képe a többségi tömegkommunikációban*. In: Csurdi Sándor (szerk.): *Kisebbségkép a tömegtájékoztatásban*. Budapest: Regio Kiadó
25. Csepeli György – Fábíán Zoltán – Sik Endre 1998. *Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények*. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.):
26. *Társadalmi Ríport 1998*. Budapest: TÁRKI, 458-489.
27. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária 1999. *Szeretlen módszerek*. In: Csányi Klára (szerk.): *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőri kezelésének tanulmányozásához*. Budapest: COLPI.
28. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária 2001. *Romakép a mai magyar társadalomban*. Szociológiai Szemle 11. (3.) 19-46.
29. Cserti Csapó Tibor – Forray R. Katalin 1998. *A cigány kisebbség oktatásának helyzete a Dombóvári Kistérségben*. Iskolakultúra 8. (12.) 37-44.
30. Csongor Anna 1991. *Szegregáció az általános iskolában*. Budapest: Oktatáskutató Intézet.
31. Csongor Anna – Szuhay Péter 1997. *Cigány kultúra, cigánykutatások*. In: Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (szerk.): *Kisebbségsszociológia*. Budapest: Kisebbségsszociológia Tanszék, 82-99.
32. Derdák Tibor – Fleck Gábor – Orsós János 2000. *A beás nyelv és a beás cigányok nyelvhasználat*. In: Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák. Változó Világ 31*. Budapest: Press Publica Kiadó, 32-36.
33. Demeter Zayzon Mária 1994. *A budapesti népesség nemzetiségi, etnikai arculata*. Budapest.
34. Demszky Gábor 1980. „Cs”. *Kritika* (10.) 18-21.
35. Diósi Ágnes 1988. *Cigányút*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó

36. Diósi Ágnes 1990. *Szűz Mária zsebkendője*. Budapest: Kozmosz Kiadó
37. Diósi Ágnes 1999. *A cigányság ügye a demokratikus ellenzék történetében*. Interjú Havas Gáborral. *Esély* (6.) 83-99.
38. Dupcsik Csaba 1997. *Cigány háztartások jövedelmi viszonyai*. *Magyar Tudomány* 42. (6.) 679-689.
39. Egyed Mária 1996. *Cigányok az igazságszolgáltatásban*. *Esély* (5.) 78-88.
40. Erdős Kamill 1989. *A magyarországi cigányság*. In: Vekerdi József (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba
41. Erős Ferenc 1997. *Előítélet és etnicitás*. *Magyar Tudomány* 42. (6.) 712-719.
42. Erős Ferenc 1998. *Előítélet és etnicitás: a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban*. In: Erős Ferenc (szerk.) *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest: Új Mandátum – WJLF
43. Erős Ferenc – Mészáros Ágnes 1994. *Pszichológiai szempontok és problémák a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokban*. In: Erős Ferenc (szerk.) *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-Twins Kiadó
44. Farkas Zsuzsanna 2002. *Helyzetkép az észak-magyarországi szegény gyerekek iskolai életéről*. *Szociológiai Szemle* 12. (4.) 121-130.
45. Farkas Péter – Jakab János 1994. *A cigány fiatalok szakképzése*. *Iskolakultúra* 5. (24.) 54-60.
46. Fábíán Zoltán 1999. *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest: Új Mandátum Kiadó
47. Fábíán Zoltán – Sik Endre 1996. *Az előítéletesség és a tekintélyelvűség a mai Magyarországon*. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 381-413.
48. Fiáth Titanilla 2002. *A magyarországi roma népesség általános iskolai oktatása*. In: Babusik Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Budapest: Kávé Kiadó – Delphoi Consulting 11-70.
49. Fleck Gábor 2000. *A cigány nyelv és az oláh-cigányok nyelvhasználata*. In: Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. *Változó Világ* 31. Budapest: Press Publica Kiadó, 30-32.
50. Fleck Gábor – Virág Tünde 1998. *Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfalva kívül-belül*. *Szociológiai Szemle* 8. (1.) 67-93.
51. Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde 1997. *Megélhetési stratégiák a partosi beás közösségben*. *Régió* 10. (1.) 64-83.
52. Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde 2000. *Élet a Bodza utcában*. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 80-139.

55. Furray R. Katalin 1998. *Cigánykutatás és nevelésszociológia*. Iskolakultúra 8. (8.) 3-13.
56. Furray R. Katalin 2000. *Pályakezdő cigány fiatalok*. Iskolakultúra 10. (12.): 3-15.
57. Furray R. Katalin (szerk.) 2000. *Romológia – Ciganológia*. Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó
58. Furray R. Katalin – Hegedűs T. András 1990. *A cigány etnikum újjászületőben*. Tanulmány a családról és az iskoláról. Budapest: Akadémia Kiadó
59. Furray R. Katalin – Hegedűs T. András 1994. *Cigány tanulók az általános iskolákban*. Iskolakultúra 4. (20.) 12-18.
60. Furray R. Katalin – Hegedűs T. András 1995. *Oktatáspolitikai változások a cigány gyerekek iskoláztatásában*. Iskolakultúra 5. (24.) 7-18.
61. Furray R. Katalin – Hegedűs T. András 1998. *Cigány gyerekek szocializációja: család és iskola*. Budapest: Aula Kiadó
62. Fónai Mihály – Filepné Nagy Éva 2002. *Egy megyei romakutatás főbb eredményei*. Szociológiai Szemle 12. (3.) 91-115.
63. Fraser, Angus 1996. *A cigányok*. Budapest: Osiris Kiadó
64. Gadó Szilvia 2000. *Magyarul mondd, anyu!* Iskolakultúra 10. (12.): 34-48.
65. Gere Ilona 1997. *A cigány nők vállalkozási esélyei*. Esély (2.) 62-74.
66. Glatz Ferenc 1999. *A romakérdésről*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 7-10.
67. Gúti Erika 2000. *Romák az oktatásban*. Iskolakultúra 10. (12.): 49-56.
68. Gyukits György 2000. *A romák egészségügyi ellátásának szociális háttere*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 471-490.
69. Hablicsek László 1999. *A roma népesség demográfiai jellemzői, kísérleti előreszámítás 2050-ig*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
70. Hajnal László 1999. *Nagyvárosi cigányok az új gazdasági környezetben*. Regio 10. (1.) 84-102.
71. Hajnal László Endre 2000. *Nagyvárosi cigányok*. In: Kemény István (szerk.): *A kisebbségkutató Műhely*, 140-162.
72. Hajnal László Endre 2002. *Romák Kanadában. Kivándorlás Magyarországról az 1990-es évek második felétől*. In: Kováts András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: Sík Kiadó, 41-66.
73. Hankiss Elemér 1976. *Értékszociológiai kísérlet ipari dolgozók néhány rétegének értékrendjéről*. Budapest: NPI.
74. Havas Gábor 1998. *Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben*. In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok cigányokról*.

75. Havas Gábor 1999. *a Cigányok a szociológiai kutatások tükrében.* In: Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon.* Budapest: MTA, 21-44.
76. Havas Gábor 1999. *A kistelepülések és a romák.* In: Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon.* Budapest: MTA, 163-204.
77. Havas Gábor (szerk.) 2001. *Gazdálkodó cigányok.* Budapest: Autonómia Alapítvány
78. Havas Gábor 2002. *A cigány tanulók elkülönítése az általános iskolában.* In: Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.): *A cigányság társadalomismerete.* Pécs: Iskolakultúra, 151-172.
79. Havas Gábor – Kemény István 1992. *Cigányvizsgálat – mintavételi koncepció.* (kézirat) Budapest
80. Havas Gábor – Kemény István 1995. *A magyarországi romákról.* Szociológiai Szemle 5. (3.) 3-20.
81. Havas Gábor – Kemény István 1996. *Cigánynak lenni.* In.: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996.* Budapest: TÁRKI, 352-380.
82. Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor 1998. *A relatív cigány a klaszszifikációs küzdőterén.* Kritika. (3.) 31-33.
83. Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona 2002. *Cigány gyerekek az általános iskolákban.* Budapest: Új Mandátum Kiadó – OKI
84. Hegedűs Sándor 2000. *Cigány kronológia.* Piliscsaba: Konsept-H Kiadó
85. Hell István 2002. *A zámolyi romák – az út Strasbourgig.* In: Kováts András (szerk.): *Roma migráció.* Budapest: Sík Kiadó, 91-105.
86. Horváth Ágnes – Szabó Ildikó 1995. *Tanítóképző főiskolások elképzelései a kisebbségekkel létesíthető kapcsolatokról.* Iskolakultúra 5. (24.) 48-53.
87. Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.) 2000. *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok.* Budapest: Új Mandátum Kiadó
88. Huszár László 1999. *Roma fogvatartottak a büntetés-végrehajtásban.* Belügyi Szemle (7-8.) 124-133.
89. Janky Béla 1999. *Lakóhely-változások a cigányok körében.* In: Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon.* Budapest: MTA, 73-102..
90. Kaltenbach Jenő 1999. *Cigány konfliktusok és integrációs esélyek.* Belügyi Szemle (7-8.) 93-101.
91. Kállai Ernő 2000. *Roma vállalkozók 1998-ban.* In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság.* Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 38-79.
92. Kállai Ernő 2002. *Cigányzenészek.* In: Kováts András (szerk.): *Roma migráció.* Budapest: Sík Kiadó, 72-90.

93. Kállai Ernő – Törzsök Erika (szerk.) 2000. *Cigánynak lenni Magyarországon*. Budapest: EÖKP
94. Kelemen Ágnes 1999. *Nemzeti érzelmek és a kisebbségek iránti attitűdök a mai Magyarországon*. Szociológiai Szemle 9. (2.) 77-101.
95. Kemény István 1974. *A magyarországi cigány lakosság*. Valóság 17. (1.) 63-72.
96. Kemény István 1996. *A magyarországi roma (cigány) népességről*. Magyar Tudomány 42. (6.) 644-655.
97. Kemény István 1997. *A magyarországi cigányság helyzete*. In: Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (szerk.): *Kisebbségsszociológia*. Budapest: Kisebbségsszociológia Tanszék, 113-118.
98. Kemény István 1999. *A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében*. Regio 10. (1.) 3-15.
99. Kemény István 2000. *Anyanyelvi csoportok*. In: Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák. Változó Világ* 31. Budapest: Press Publica Kiadó, 25-30.
100. Kemény István 2000. *A nyelvcsereéről és a roma/cigány gyerekek nyelvi hátrányairól az iskolában*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 313-330.
101. Keményfi Róbert 1999. *Etnikai besorolás és statisztika*. Regio 10. (1.) 137-155.
102. Kende Ágnes 1998. *Romológia a felsőoktatásban*. Iskolakultúra 8. (12.) 30-36.
103. Kende Ágnes 2000. *A kudarcok okai*. Iskolakultúra 10. (12.): 57-62.
104. Kertesi Gábor 1994. *Cigányok a munkaerőpiacon*. Közgazdasági Szemle, 41. (11.) 991-1023.
105. Kertesi Gábor 1995. *Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon*. Közgazdasági Szemle, 42. (1.) 30-65.
106. Kertesi Gábor 1995. *Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után*. Esély (4.) 19-63.
107. Kertesi Gábor 1996. *Két cigányvizsgálat*. Szociológiai Szemle 6. (1.) 75-112.
108. Kertesi Gábor 1998. *Az empirikus cigánykutatók lehetőségeiről*. Replika (29.) 201-222.
109. Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 1998. *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Budapest: Socio-typo Kiadó.
110. Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 1999. *A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 45-72.
111. Kézdi Gábor 1999. *A roma fiatalok középiskolai továbbtanulása*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 217-228.
112. Kligman, Gail 2001. *A „másság” társadalmi felépítése: a „roma” azonosítása a posztosztocialista közösségekben*. Szociológiai Szemle 11. (4.) 66-84.

113. Kocsis Károly 1995. *Magyarország etnikai szerkezete*. Iskolakultúra 5. (3-4.) 30-39.
114. Kocsis Károly 2002. *Etnikai-politikai földrajzi adalékok a kárpát-medencei cigány (roma) kérdés vizsgálatához*. In: Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. Pécs: Iskolakultúra, 32-49.
115. Kocsis Károly – Kovács Zoltán 1999. *A cigány népesség társadalomföldrajza*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 13-20.
116. Kovai Melinda – Zombory Máté 2002. *A magyarországi roma népesség foglalkoztatottsága*. In Babusik Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Budapest: Kávé Kiadó – Delphoi Consulting 71-121.
117. Kovalcsik Katalin (szerk.) 2001. *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. (Szöveggyűjtemény) Budapest: IFA – OM – ELTE
118. Kováts András 2002a. *A Magyarországon élő romák migrációja*. In: Kováts András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: Sík Kiadó, 13-33.
119. Kováts András 2002b. *A magyar lakosság véleménye a roma migrációról*. In: Kováts András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: Sík Kiadó, 128-135.
120. Krémer Balázs 1995. *Cigányutak a vállalkozások kalandos világában*. *Esély* (1.) 46-61.
121. Krémer Balázs 1999. *A cigányok és a bűnözés*. *Belügyi Szemle* (7-8.) 40-51.
122. Ladányi János 1989.a *A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten*. *Valóság* 8.
123. Ladányi János 1989.b *A miskolci gettó-ügy*. *Valóság*
124. Ladányi János 1996. *Romák Közép-Kelet-Európában*. *Társadalmi Szemle*, 51. (4.)
125. Ladányi János 1998. *Gettóügyek rendszerváltás előtt és után*. *Mozgó Világ* 23. (1.) 77-86.
126. Ladányi János 1998. *A székesfehérvári gettó-ügy üzenetei*. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1997-ről*. Budapest: PTI, 313-321.
127. Ladányi János – Szelényi Iván 1997.a *Ki a cigány?* *Kritika* (12.) 3-6.
128. Ladányi János – Szelényi Iván 1997.b *Szuburbanizáció és gettósodás*. *Kritika* (7.) 4-12.
129. Ladányi János – Szelényi Iván 1998.a *Az etnikai besorolás objektivitásáról*. *Kritika* (3.) 33-35.
130. Ladányi János – Szelényi Iván 1998.b *Még egyszer az etnikai besorolás objektivitásáról*. *Replika* (30.) 179-181.

131. Ladányi János – Szelényi Iván 1998.c *Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez*. Kézirat. Budapest – Los Angeles
132. Ladányi János – Szelényi Iván 2000. *Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 507-530.
133. Ladányi János – Szelényi Iván 2001. *A roma etnicitás „társadalmi konstrukciója” Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korszakában*. Szociológiai Szemle, 11. (4.) 85-95.
134. Ladányi János – Szelényi Iván 2002. *Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában*. Szociológiai Szemle, 12. (4.) 72-94.
135. Lakatos Elza 2000. *Akik lemennek az üzletért a világ végére is*. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 163-175.
136. Lapos András (Sik Endre) 1995. *A longitudiális cigány*. Replika (17-18.) 246-251.
137. Lázár Guy 1995. *A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában*. Régió 6. (1-2.) 28-63.
138. Lázár Guy 1995. *A nemzeti kérdések a köztudatban*. Replika (17-18.) 252-259.
139. Lázár Guy 1996. *A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében*. In: Lázár et al.: *Többség – kisebbség*. Budapest: Osiris Kiadó, 9-116.
140. Lemon, Aleina 1996. *A romák megjelenítése és képviselete*. Replika (23-24.) 203-206.
141. Lemon, Aleina – Vörös Miklós 1996. *Identitás és reprezentáció. Interjú Daróczi Ágnessel és Bársony Jánossal*. Replika (23-24.) 261-272.
142. Ligeti György 2000. *Mi tehet az iskola?* Iskolakultúra 10. (12.): 16-26.
143. Liskó Ilona 2002. *Cigány tanulók a középfokú iskolában*. Budapest: Oktatás-kutató Intézet
144. Liskó Ilona 2002. *A cigány tanulók iskolai eredményei*. In: Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. Pécs: Iskolakultúra, 173-196.
145. Loss Sándor 2000. *Út a kisegítő iskolába*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 365-402.
146. Mészáros Anita 2000. *Etnikai hangsúly vagy közösségismeret?* Iskolakultúra 10. (12.): 27-33.
147. Mészáros Árpád et al. 1994. *A cigányság helyzete, életkörülményei 1993*. Budapest: KSH

148. Mészáros Árpád – Fóti János 2000. *A cigány népesség jellemzői Magyarországon*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 285-312.
149. Miklósi Gábor 2002. „*Sikerülnie kell*”. In: Kováts András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: Sík Kiadó, 67-71.
150. Molnár László – Skultéty László 1999. *Egy vita margójára, avagy mi is tudunk a romákról?* Szociológiai Szemle 9. (2.) 101-123.
151. Nahalka István *A roma gyermekek iskolai nevelésének helyzete*. www.akm.tti.hu
152. Neményi Mária 1997. *Biológia vagy kultúra? A termékenységgel kapcsolatos nő szerepviselkedések fiatal roma nők körében*. Budapest: MTA
153. Neményi Mária 1998. *Terhesség, szülés, gyermekgondozás. Cigány anyák az egészségügy kapcsolatrendszerében*. Esély (2.) 20-56.
154. Neményi Mária 1999. *Csoportkép nőkkel*. Budapest: Új Mandátum
155. Neményi Mária 2000. *Kis roma demográfia*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 277-282.
156. Örkény Antal 1995. *A kisebbségek csipkerózsika-álma és a szociológus herceg esete*. Replika (17-18.) 260-273.
157. Pik Katalin 2000. *A cigány gyermekek és az óvoda esete – I*. Esély, (6.): 24-41.
158. Pik Katalin 2001. *A cigány gyermekek és az óvoda esete – II*. Esély, (1.): 47-69.
159. Polónyi István 2002. *A cigány népesség demográfiai, iskolázottsági és foglalkoztatási helyzete – s az abból adódó oktatáspolitikai következtetések*. In: Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. Pécs: Iskola-kultúra, 133-150.
160. Postma, Koos 1998. *A cigányokkal szembeni előítéletek alakulása Magyarországon*. Regio 9. (1.) 109-128.
161. Póczik Szilveszter 1999. *Etnikai hátrányok és a roma kisebbség kriminológiai nézőpontból*. Belügyi Szemle (7-8.) 15-39.
162. Prónai Csaba 1995. *Cigánykutató és kulturális antropológia*. Budapest-Kolozsvár
163. Prónai Csaba 2000. *A cigány közösségek gazdasági tevékenységeinek kulturális antropológiai megközelítései*. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 176-198.
164. Radó Péter 1995. *A cigányság oktatásának fejlesztése*. Iskolakultúra 5. (24.) 70-75.
165. Radó Péter 1996. *Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról*. Budapest
166. Rátkai Árpád 1997. *Szeged cigánysága és a Szegedi Cigányprogram*. Regio 8. (3-4.) 81-109.

167. Réger Zita 1995. *Cigány gyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei*. Iskolakultúra 5. (24.) 102-106.
168. Rigó Rozália 1995. *Tapasztalatok a cigány gyermekekkel foglalkozó intézményekben*. Iskolakultúra 5. (24.) 89-93.
169. Róbert Péter 1995. *Nemzetiségi és etnikai csoportok társadalmi észlelése*. Replika (17-18.) 274-281.
170. Romano Rácz Sándor 2002. *A roma kisebbség és a társadalmi kohézió*. In: Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. Pécs: Iskolakultúra, 70-89.
171. Sággy Erna *Cigánypolitika Magyarországon 1945-1961*. Regio 10. (1.) 16-35.
172. Sik Endre 1995. *Xxxellenesség Magyarországon*. Replika (17-18.) 282-290.
173. Solt Ottília 2001. *Cigányok és cigány gyerekek Budapesten*. In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: IFA – OM – ELTE, 137- 158.
174. Stewart, Michael 1994. *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest: T-Twins Kiadó
175. Szabó János 1995. *Cigányság – iskolázottság – katonai szolgálat*. 5. (24.) 61-69.
176. Szabó János 2000. *A Magyar Honvédség hivatásos állománya és a cigány származású katonák*. Iskolakultúra 10. (12.): 88-95.
177. Szabó János 2002. *Kisebbségek a haderőben (nők – romák – vallásgyakorlók)*. Budapest: Zrínyi Kiadó
178. Szalai Júlia 2000. *Az elismerés politikája és a cigánykérdés*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 531-572.
179. Szikinger István 1998. *Rendőrség a demokratikus jogállamban*. Budapest: Sik Kiadó.
180. Szuhay Péter 1997. *Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusként vagy beásnak mondják*. Magyar Tudomány 42. (6.) 656-674.
181. Szuhay Péter 1999. *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest: Panoráma Kiadó
182. Szuhay Péter 2002. *Akiket cigányoknak neveznek: akik magukat romának, muzsikusként vagy beásnak mondják*. In: Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. Pécs: Iskolakultúra, 9-31.
183. Szűcs Norbert 2002. *A cigányokkal kapcsolatos társadalmi távolság mértéke a szegedi lakosság körében*. Kézirat
184. Takács Éva 2002. *A cigány/roma népesség iskolázottsága, munka- és életlehetőségei Somogy megyében*. In: Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. Pécs: Iskolakultúra, 197-214.

185. Tauber István 1984. *A cigányokkal kapcsolatos előítéletek problémái*. Szociálpolitikai Értesítő (2.)
186. Tomka Miklós 1983. *A cigányok története*. In: Szegő László (szerk.): *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest: Kozmosz Könyvek, 337-382.
187. Tomka Miklós 1991. *Gazdasági változás és a cigányokkal kapcsolatos közvélemény*. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét*. Budapest: MTA PTI
188. Tomka Miklós 1999. *Vélemények, (elő-)ítéletek, társadalom*. Belügyi Szemle (7-8.) 3-14.
189. Tóth Marcell 2000. *A felszabdalt falu: Zalakomár*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 593-616.
190. Tóth Pál 1997. *A falusi cigányság és az informális szektor*. Magyar Tudomány 42. (6.) 690-697.
191. Tóth Pál – Páczelt Istvánné 1991. *A falusi cigányság*. Miskolc: MTA RKK
192. Trumpener, Katie 1996. *A cigányok ideje: egy „történelem nélküli nép” a Nyugat narratíváiban*. Replika (23-24.) 219-241.
193. Tuza Tibor 1999. *Roma történeti vázlat*. In: Várnagy Elemér (szerk.): *Romológiai alapismeretek*. Budapest: Corvinus Kiadó
194. Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.) 1991. *Cigánylét*. Budapest: MTA PTI
195. Vajda Imre (szerk.) 1997. *Periférián. Kérdések és válaszok*. Budapest: Ariadne Kulturális Alapítvány
196. Vajda Imre (szerk.) 1997. *Periférián. Roma szociológiai tanulmányok*. Budapest: Ariadne Kulturális Alapítvány
197. Vajda Imre – Prónai Csaba 2002. *Romániai romák Magyarországon: koldusok, kereskedők, munkások*. In: Kováts András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: Sík Kiadó, 34-40.
198. Vágh Mária 1983. *A romológiai kutatások története*. In: Szegő László (szerk.): *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest: Kozmosz Könyvek
199. Vágh Mária 1991. *A magyarországi cigány kutatások szakirodalmá*. Budapest: FSZEK
200. Vekérdi József 1982. *A magyarországi cigány kutatások története*. Debrecen
201. Vécsey Károly 1995. *Cigányok a székelyföldi Parajdon*. Regio 6. (1-2.) 64-77.
202. Vicsek Lilla 1997. *Cigánykép a magyar sajtóban*. Szociológiai Szemle 7. (3.) 139-158.

203. Wizner Balázs 2000. *Cigány programok hatása az identitásra és a társadalmi integrációra*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 403-424.
204. www.romapage.hu
205. www.cigany.lap.hu